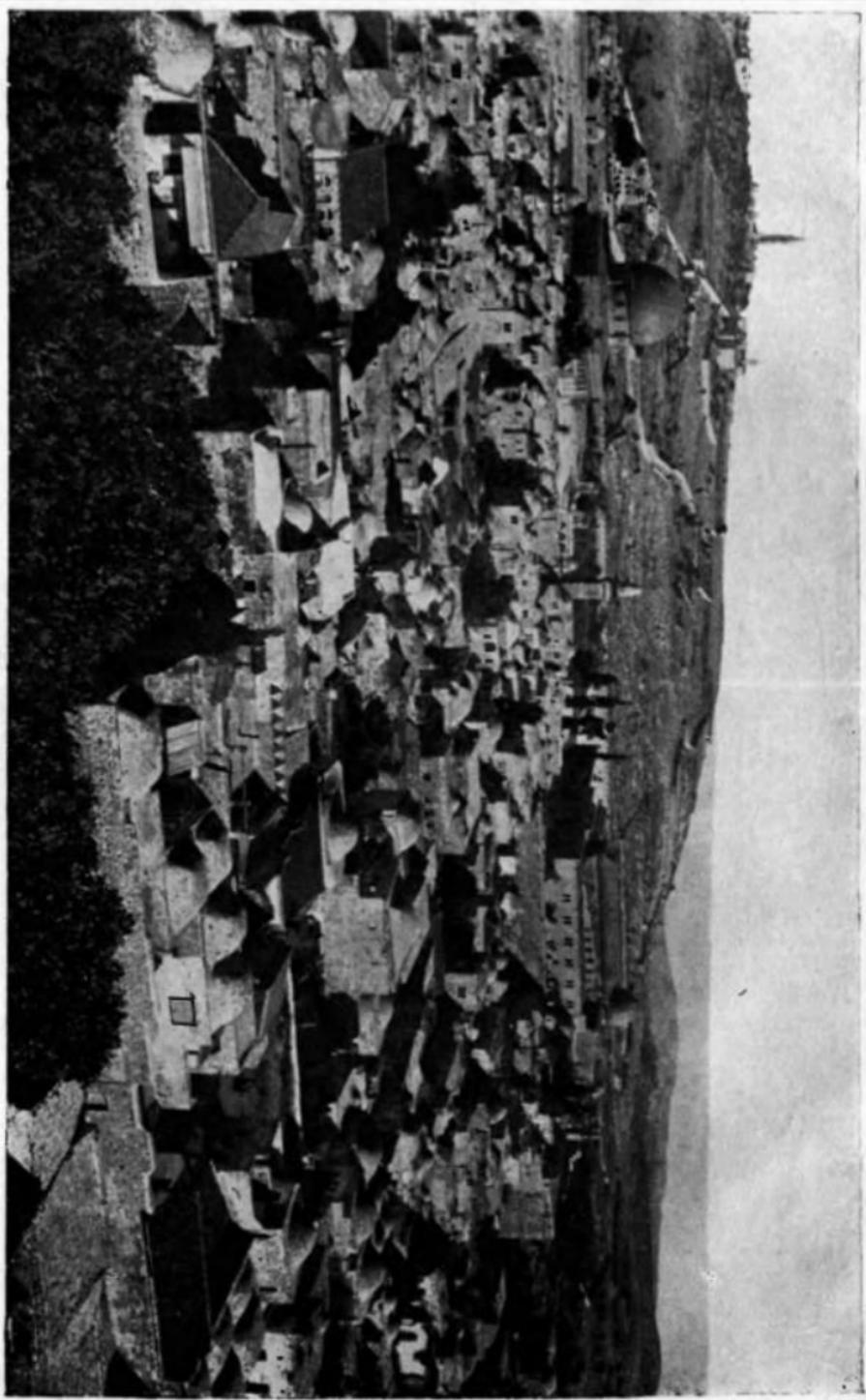

Свен Гедін

ЕРУСАЛИМ

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18
By

Олівна Гора, Омарова мозея, мозея Ель-Акса і південно-східна дільниця міста з вежі церкви Спасителя.

Єрусалим.

Свен Гедін

ЕРУСАЛИМ

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18
By

ЗМІСТ.

1. Англійська воєнна ціль на Сході	5
2. Країна Пісні Пісень	6
3. До Дамаску	10
4. Мошея Омаядів	13
5. На гробі Салядина	14
6. Життя на базарі	15
7. Павло в Дамаску	17
8. Дні малярії	20
9. Відвідини хворих	22
10. Рамазан	25
11. Джемаль паша	27
12. Нове життя в Туреччині	31
13. Генезаретське озеро	33
14. Капершаум	39
15. Над криницею Марії в Назареті.	43
16. Крізь верховину Самарії	46
17. Перший погляд на святе місто	50
18. На вулицях Єрусалиму	56
19. Христовий Гріб	60
20. Гетсеманія	64
21. Площа святинї	66
22. Збуренне Єрусалиму	67
23. Омарова мошея	73

24. Жидівський мур плачу	76
25. Via Dolorosa	76
26. Саранча	81
27. Вефлеєм	85
28. Прогулька до Яфі	90
29. Німецька темпллярська оселя в Сароні	92
30. Сионський первісток	93
31. Сионізм	95
32. Єрихон	98
33. Купіль у Мертвім Морі	102
34. На Суезький фронт	105
35. Ель-Аріш	109
36. На крайній передній стежі	112
37. Каравана до Мекки	118

1. Англійська воєнна ціль на Сході.

Яка ціль Англії в війні проти Туреччини? Вона хоче укріпити своє панування в Єгипті та забезпечити собі Індію.

Але чи думаете, що Англія, яка запалила пожар світової війни, щоби зужиткувати руйнуючий вогонь на власну користь вдоволить ся тими велітенськими просторами, які вона вже зрабувала силою й підступом в інших народів? Таку державу можуть удержати разом тільки що раз нові здобутки. Розложіть перед собою світову карту, зазначіть на англійських посіlostях роки їх здобуття — а потім рішайте самі, чи моя думка правдива, чи ні.

Ціль Англії йде далі: Єгипет має бути злучений з Індією мостом, який обіймає простір десять разів такий, як моя рідна Швеція! Від Суезу й синайської пустині добилися англійські кольонії до Єрусалиму, — їх не здергнуть теж і таврийські гори. Там вони хочуть стрінути ся з товаришами зброй, що в дорозі крізь Мезопотамію лишили вже за собою Басру, Багдад і Самару.

Через висадження військ у Джідді та заняття Мекки дісталась Арабія вже в англійську владу, а по російській катастрофі тяжить наче олово англійська рука на Персії.

Міст поміж Єгиптом і Індією вже на ділі збудований! Англія заволоділа щасливо найсвятішими місцями ісламу: Мекка, Кербеля, Неджеф, і навіть місто на сіонській горі стало вже її добиччю.

Тим осягає Англія теж і свою другу ціль: Вона перетинає багдадську залізницю та здержує поступ німецької торговлі на схід.

Коли в давнішім періоді війни Англії зле вело ся, тоді обіцювала вона облесливими, обманчивими словами білому цареві Дарданелі й Царгород. Чи було колинебудь вірніше до-

держане чесне слово? Коли бажання мира в царя починало бути небезпечне для англійських плянів, тоді сказано просто: Геть з ним на смітник! Чи вірить сьогодня ще якийнебудь дурак на цім впрочім так недоумнім світі, що Росія колинебудь побачить дим Царгорода? Ні! Від давна вже опановувала англійських завойовників одна думка: Тільки британський прапор має повівати з мошай Стамбулу!

Греція, підмінована англійським помагачем Венізельосом, хоробрій король якої мусів зреши ся престола, щоби зробити місце послушному наслідникові, та Греція служить усім островами архіпелягу точкою опори й виходу для дальших кроків проти Царгорода й Чорного Моря. Англія надуживала все своїх союзників тільки для осянення самолюбних цілів. Союзники, вороги, клієнти — з ними всіми вона однако обходить ся. Без сумніву щось величавого лежить у цім безогляднім змаганню, запанувати коштом усіх інших над цілим світом.

Тепер Англія забірається до того, щоби з другого боку взяти в свою опіку замученого російського приятеля, який вже в давніших, добре відомих випадках був одним із головних козирів у англійській грі. Збаламучені дураки думають, що скандинавські держави, які лежать тут на дорозі, знайшли б більше пощади, чим Греція. Вони страшливо пробудяться аж як похоронний дзвін над ними заграє! Бо й тут англійський шлях іде почерез повалені престоли, розбиті королівські корони та роздерти, виголоджені народи.

Одиноче, що може визволити світ від цього вампіра, це побідний німецький меч!

. Країна Пісні Пісень.

Ось простягається передімною Сирія — Еш-Шам у Арабів, Сирія у Турків, давня римська провінція Сірія — зі своїми горами та багатими в історичні спогади долинами. Киньмо на неї побіжно оком, заки ще сонце зайшло!

Сирія лежить поміж Середземним Морем на заході, Евфратом і сирійською пустинею на сході, Аманом і Тавром на півночі й єгипетською границею та Геджасом на південні. Цілу країну заповнюють пасма гір, що тягнуться на південь; вони творять наче міст між Тавром і західно-арабською височиною, наче гать поміж Середземним Морем і сирійською пустинею. Си-

рійські гори підносять ся найвище в Ливані (3068 метрів) Антиливані (2759 метрів). Морфологічно Сирія це верховина, її вапняк і пісковик належать до крейдяного й третичного періодів, сям і там прикривають їх зверху вульканічні гірські породи. Другорядні явища надали цій верховині ріжноманітний, часто різко знаменний вигляд; пригляньмо ся тільки долині, що тягнуться з півдня на північ, від заливу Акаба, через долину Йордану і в гору поміж Ливаном і Антиливаном. Цей рів ділить Сирію на дві часті; західна спадає доволі стрімко до Середземного Моря, східна переходить з провола в сирійську пустиню. Західний гірський хребет відмежований гостро побережжям Середземного Моря й долиною Йордану, перерізують його ріки Оронт і Леонт; східний хребет, до якого належить верховини Гермон і Моаб, перерізують ріки Барада й Ярмук.

Дзеркало Мертвого Моря лежить 394 метри низше Середземного Моря; від нього аж до вершків Ливану має Сирія підсоння майже всіх земських полос. На верхах Ливану й Гермону лежать вічні сніги. На західних горах держить ся сніг зимою один день, на східних кілька днів· зате в Ель-Горі, у западині Йордану не було ніколи снігу. Гори втягають вогкість Середземного Моря; вона появляється ся знову наверху в формі джерел, потоків, рік і озер. Скількість дощів зменшується з півночі до півдня і з заходу на схід. Дощевий час починається з кінцем жовтня й триває до кінця березня або початку квітня; гаряча й посушна пора року панує від кінця травня по кінець жовтня. Весна поміж обома періодами дуже коротка. Західний вітер від моря приносить зимовий дощ, за те в літі дощі, хмари і бурі там невідомі. Бо тоді віс правильний теплий північно-західний вітер, що натрапляє тут на гарячі воздушні верстви й через те не витворює дощу. Сухі пустинні вітри — їх звуть, як і в Італії, широко, по-арабськи шеркіє — знесилують, висушують все і викликають пропасницю. Однак загально підсоння здорове. Поміж днем і ніччю, зимию й літом, горами й долами є великі ріжниці температури. Від пальмових гаїв Ерихону до снігових гір Ливану стільки само, як подорож від рівника до північного бігуна.

Пуста й спалена простягала ся країна передімною. Літом інакше не буває. Але в час дощу земля видає з себе найбуйнішу зелень і найпишніші квіти. Лісів і в старину не було тут ніколи більше, як тепер, але тоді вміли певне вихістановувати ліпше урожайність землі. Бо там, де сьогодня палить пустиня,

як на схід від Пальміри, стрічаємо руїни старих міст. Із дерев має Сирія декілька родів дуба, остролист і теребінти, рожкове дерево, букшпан, сосни, кипариси, оливні дерева й акації. В городах доспівають бросквині, фіги, помаранчі, цитрини, гранати, яблука, волоські горіхи, морви, пістачі й мігдали. В Єрихоні росте дактилева пальма. Але найвидатніший є збір оліви й вина. Зі збіжевих родів найважніші тут пшениця, жито і кукурудза. Добуток із яринних огородів теж особливо багатий.

Населення переважно семітське й магомеданське. На півночі живуть Араби й Бедуїни, трохи Турків та курдійські і туркменські кочівничі племена, в Бейруті Греки, в Дамаску Араби, в Гавран Друзи, а в Палестині Жиди. Християн у Сирії дуже багато, а пануюча мова арабська. Семіти були тисячами літ посередниками поміж Сходом і Заходом; вони стали релігійними провідниками людскості, видали найбільших світових пророків, серед них повстали три монотеїстичні віри.

Вже само географічне положення запевнило Сирії незвичайне історичне значіння. Сирія — це міст поміж Азією й Европою, між Африкою й Азією, між західною Азією й Єгиптом, між Євфратом і Нілом, між краями над Середземним Морем на заході та сирійською, вавилонською, перською й індійською державами на сході. Вона лучить Заход зі Сходом.

Оце положення зробило її видовищем війни, торговлі і релігійних струй, вона відіграла в західній Азії ту саму роля, що Бельгія в великих війнах західної Європи. Шлях від Євфрату через Дамаск і Газу до Єгипту один із найстарших на землі. У Сирії шаліли перші світові війни між Єгиптянами й Асирійцями. По упадку вавилонської держави стала вона перською провінцією, а в 332. р. перед Хр. переходить сюди Олександер Великий в дорозі до Єгипту. В 65. р. здобув Сирію Помпей, а в 40. р. Парти. Під римським пануванням творила вона довго сирійську провінцію, в 67. р. по Хр. відділено від неї Палестину як окрему провінцію. У 612. р. прийшли назад Перси під Хозроесом II. але в 634. р. виперли їх Араби. Поміж 1070. й 1085. панували сельджуцькі Турки по обох боках Оронту й Йордану. У 1098. р. похилився в низ зелений прапор пророка і хрест, символ християнства, піднявся знову понад містом Давида й Сирією. Але в 1187. р. прогнав султан Селядин хрестоносців, що вдергали були ще ціле століття деякі шматки побережжя. Потім у 1240. р. напали Хоразми. Двацять літ пізніше залишили край Монголи, а в 1400. р. переїхав через його наче вихор Тімур із

Татарами. Край не мав ні хвилі відночинку. Вкінці прийшли Турки, теперішні володарі. Проти них виступив у 1799. р. походом Бонапарт, а в теперішній світовій війні Англія й Франція вживають цей край як ворота до нападу на азійську Туреччину.

Від десятиліть почала ся теж мирна інвазія з Європи. Перед брамами Яфи росли європейські дільниці, цвіли німецькі кольонії а сіонізм приманював усе нові юрби Жидів в обіцяну землю, про яку казав Господь Мойсеєві: „Йди в гори Абарім, на гору Небо, що лежить там у країні Моавітів, напроти Ерихону, і поглянь на землю Ханаан, яку я віддаю на власність дітям Ізраїля”.

Старий завіт, передівсім псальми, оспівують високими звуками ціну цеї землі. Але ніде краса її природи не змальована більш палкими красками, як в насиченій еротикою Соломоновій Пісні Пісень. Бо тільки з ясніючими горами й багатими долинами Сирії й Палестини, з їх звіринним життям, з красою їх цвітів та їх повними овочами порівнює закоханий предмет своєї великої туги. Оцей цілий чаруючий гімн любові — це заразом прославлення краси Святої Землі:

„Я Саронська квітка, я рожа у долині. Встань, моя ти мила, вийди, прекрасна моя! Ось глянь, зима вже минула, дощі перестали; квітки показалися на землі, весна надійшла, в нашій країні голос горлиці чути; завязки фір показалися на філовині; виноград зацвів і діше своїм цвітом. Уставай, моя ти люба, вийди, пишна вродо! Голубко моя в розколинах скелі, в дупловині, покажи мені лиць твоє, дай голос твій почути; бо твій голос такий солодкий, твій образ такий принадний!

„Поки день стане холодний, тінь не простягла ся, верни ся; будь скорий, як серна, мій милив, як молодий олень на розпадених горах.

„Глянь, моя мила, яка же ти гарна! О, яка ти гарна! Очі, неначе в голубки, під кучерями в тебе. Волосся в тебе — ніби стадо кіз, що сходять із гори Галаадської. Ходиж, подруго, зі мною з Ливану, йди зі мною з Ливану, спіши з верхів'я Амани, з верхів'я Сенира і Єрмону, від леговищ львів, із гір, де рисі!.. Джерело саду, колодязь води живої, що пливе з Ливану.

„Піднімись, північний вітр, прилети, полуденнiku, повій на сад мій, нехай поллють ся пающи його! Нехай прибуде милив мій у сад свій, нехай споживає солодкі овочі в йому... Я

зійшла в сад оріховий, подивитись на зелень над потоком, поглянути, чи вже розвилася лоза виноградна, чи зацвіли яблуні гранатні...

„Шия твоя — наче вежа зі слонової кости; очі в тебе — наче ставки Гесбонські коло воріт Батрабимських. Ніс твій мов вежа в лісі ливанськім, обернена д'Дамаску. Голова твоя — мов Кармель.

„Ходиж, мій любий, підемо в поле, жити мемо в селах, вранці рано вийдемо в виноградник, оглянемо, чи вже розвилася лоза виноградна, чи овоч завязав ся, чи в цвіту вже гранатні яблуні; там ти моїх ласк дознаєш“.

3. До Дамаску.

Вернувшись з Багдаду, пробув я в Алеппо тільки два дні, щоби підготувати все, що найконечніше, до дороги та дістати новий паспорт. Сале, мій вірний товариш мандрівки до Багдаду, приставив мене 1. липня до залізниці. Тут ми розпрощалися, бо він мусів вертати до рідного краю. Кінчиком турбану втирав він слези з очей, коли я всідав у поїзд, що мав мене завезти наперед через широку долину Оронту поміж Ливаном й Антиливаном у гору до Баальбек, прастарого міста, що лежить на висоті 1150 метрів на вододілі обох рік Оронту і Леонту. Джерела обох рік близько від себе, тільки одна пливе на південь, а друга на північ, але гирла їх лежать на 310 кільометрів від себе. Могутній мур Ливану змушує їх йти тими манівцями, поки на самім кінці гірської системи не вдається їм його пробити.

У Баальбек побув я декілька днів, щоби подивляти тамошні руїни, особливо останки святині Юпітра і святиню Бакха, один із найкраще задержаних памятників римської давнини в цілій передній Азії. Алеж мої читачі, що товаришили мені в моїй мандрівці до Багдаду, Вавилону й Нініви, вже стільки наслухали ся про руїни, що я присвячу моїм вражінням із Баальбек один розділ тільки у великім виданню цеї книжки.

Також і попри райські краєвиди під час їзди через Антиливан мушу провести моїх читачів із замкненими очима. Своє оповидання я зачну доперва від тої хвилі, коли переповнений військо-

вий поїзд задержав ся на двірці Берамке в Дамаску і я покинув вузкий почтовий віз, де примістили мене були поміж мішками з листами та турецькими урядниками. Було це 5. липня 1916., вечером ^{1/}. б. години.

В Алеппо я познайомився з двома австрійськими сестрами Червоного Хреста, зі старшою сестрою графинею Вітгенштайн та Віденкою Софією Вахнер, членом королівського театру в Берліні. Ми вибралися разом до Дамаску та подалися тепер до готелю „Вікторія“ над каналом Барада. Його власник, добродій Піетро, сліпий наче пень Дальматинець, вказав нам коротко по військовому наші кімнати, під умовою, що заплатимо хвилево високу ціну 75 пястрів (майже 15 марок) за день. Найбільша частина дому була занята штабом турецького начального вожда, Джемаля паші, і ми були раді, що ще так добре примістилися.

Кімнати австрійських пань і моя мали балькони з гарним видом на каналні вулиці, Серай, дільницю Берамке та початок вулиці, що веде на передмістя Салегіє на північному заході. Перед кімнатами в напрямі до сходів ішов довгий коридор, що в декількох місцях творив орієнタルно прикрашені, вигідні сальони. Я згадую ці дрібриці, бо те готелеве мешкання в Дамаску має для мене як спомин подвійну вартість: тут познайомився я з енергічним вождом Сирії, Джемалем пашею, і тут попав я в небезпеку смерти, коли два дні по моїм приїзді напала мене болотна пропасниця (*Malaria tropica*).

Дамаск — це найбільше місто азійської Туреччини. Коли Смирну з початком світової війни оцінювали на 250 000 мешканців без передмістя, то Дамаск мав їх у 1912. р. 300 000. Його горді і трохи нецивілізовані мешканці — чотири п'яті з поміж них Магомедани — вважають місто теж найстаршим на землі. Хто ж оспорював би правдивість цього твердження? Дамаск лежить так, що здається, наче би природа сама створила заразом місто. ; Домину Ель-Гута наводнюють води Антиливану, а найбільша з поміж них, Барада, ділить ся, виступаючи з гір, на сім рамен, котрі знов, як кажуть мешканці Дамаску, розділюють ся поволі на 265 каналів, що наводнюють 30 000 городів. Цю долину відмежовують від Середземного Моря могутні мури Ливану, Антиливану і Гермону, але на сході межує вона з морем сирійської пустині, що як частина внутрішньої Арабії здавна мала для Дамаску те саме значення, як Серед-

земне Море для Тиру й Сидону, Бейруту й Яфи. Як від фенікських часів кораблі пороли хвилі світового моря, так теж крізь море пустині мандрували до Дамаску,—ще заки перед майже чотирма тисячами літ здобув його Тотмес III.,—великі торговельні каравани з Єгипту, Ємен і Неджд, з Вавилону, Нініви й Малої Азії.

Треба знати безнадійні пустарі та душливу соняшну жару сирійської пустині, щоби зрозуміти, що значить на безконечних шляхах із Дер-ес-Сор, із Багдаду або з Нефуд побачити остаточно на заході, як виринає Гермон і Антиливан. Як покріплює, коли по тижнях, може й місяцях побуту на жаркім сонці ідеш крізь городи, парки й гаї, поміж цвітниками з городиною, попри врожайні ниви й величаві тополеві алєї, де вода з каналів зрошуює коріння фіговин і зпоза зелених мурів в огородах блестять, бросквині й ґранатні яблука.

Із трьох боків Дамаск окружений горами. Західні гори лу-чать Гермон із Антиливаном, їхнє підгір'я хоронить теж від північного вітру. Південний овид замикають вульканічні гори. Лиш від сходу, до сирійської пустині край стойть отвором; отже Дамаск лежить наче в заливлі пустинного моря та є пристанню, до якої прямують кораблі пустині, дромедари. Тут границя між культурою та безмежною засухою, де животіють тільки степові ростини. Дамаск, це „око сходу“, як його звав римський ціsar Юліян, стояв на крайній передній сторожі цілого світа довкола Середземного Моря на шляху до Індій та на далекий схід. Три великі караванні дороги йшли звідси, одна на південний схід через Галилею до Єгипту, друга на схід до Багдаду, а третя на південь, паломницький шлях до Мекки.

Чотири тисячки літ світової історії промайнуло через Сирію. Цивілізації й культури появлялись і йшли далі; наче величезні морські хвилі бушували раси і релігії через передню Азію. Багатий Мемфіс, горда Нініва та блискучий Вавилон покорили по черзі Дамаск. Самі вони майже щезли з лиця землі, тільки Дамаск, Еш-Шам Арабів, стояв наче непохитна скеля серед бурливого моря. Про Баальбек, Пальміру й Петру говорять ще тільки руїни. А Дамаск, що вже тоді був старезний, як ці великі сирійські міста щойно засновувалися, цвіте все в новій молодості. На його базарах стрічаються ще сьогодня купці з трьох частин світа. Він наче та вічна лямпада, світло якої часами пригасає, але ніколи не гасне та все на ново бухає новим блеском у світовій історії.

4. Мошея Омаядів.

Тисячі літ зазнавав був уже Еш-Шам ріжного щастя, але ніколи не здобув такого значіння, як тоді, коли могуча династія халіфів Омаядів володіла світом. Її засновник, Моавія I., зробив Дамаск своєю столицею, а один із його наслідників, халіф Валід (705—715), збудував там мовою Омаядів, одну з найславніших святынь магомеданського світу. Місце, на якім її забудовано, було з давен-давна посвячене надземним силам. За поганських часів стояла там свята, котру римські завойовники перебудували в тім самім стилю, що святиню сонця в Пальмірі. Ще задержалися останки старих римських колюмн, капітелі і часті архитрава. Цісар Теодозій I. (379—395) перемінив святыню в християнську церкву та назвав її іменем Івана Хрестителя. Коли в 635. р. Араби під проводом Абу Убейди облягали Дамаск, удалося одному з їх вождів, Халід ібн Валідові, перелізти через мур та відчинити своїм військам східну браму. Тоді Греки піддалися й відчинили добровільно інші брами Тому Халід уважав тільки східну частину церкви здобутою, і лишив другу половину християнам. Але халіф Валід заняв цілу церкву, а за те призначив християнам право власності на багатьох інших церквах у місті і перед ним. У 705. р. почав він перебудовувати стару базиліку. З Царгороду покликали грецьких будівничих і мистців. Колюмни взято зі старих римських пам'ятників у Сирії, а для внутрішньої прикраси вибрано найкоштовніші мозаїки, мраморні плити та золоті орнаменти.

Церква творить величезний прямокутник; середню наву відділюють від двох бічних два ряди коринтійських стовпів. Із первісної магометанської пишноти сьогодня багато дечого щезло. Молитовна нижа в південному мурі—це мистецький твір з каміння й мозаїки. Так само мраморний гріб Івана Хрестителя, подібний до саркофагу у власнім малім мраморнім храмі із закратованими вікнами; над тою християнською святою здіймається ся позолочуваний ісламський півмісяць.

Коли я перший раз увечір рамазану ввійшов від широкої вулиці книгарського базару через старий західний притвор із колюмнами на широке подвір'я моші, ясніли його подвійні аркади у світлі тисячів оливних лампад, а довкруги бальконів трох мінаретів вилися теж ясніючі світляні ґірлянди. Мошея була переповнена вірними з близька і з далека. На стовпі стояв шейк та розказував побожним слухачам про учлів про-

рока. Сивобороді Араби з пустині сиділи та розмавляли шепотом, а прочане, що прийшли здалека, з Ємен або Оман, подивляли пишну святиню та святочний блеск лямпад, що засвічувалися в час вечірньої молитви.

Над перехресттям обох нав старої базиліка підноситься на осьмикутній основі висока купула, а на її склепінню видніють імена перших чотирох халіфів, Абу Бекр, Омар, Отман і Алі. А над порталем у південному мурі, що, як і південно-східня вежа і західний притвор із колонами, остав без змін від часів цісаря Теодозія, читаємо старий грецький напис: „Твоє царство, Христе, вічне, а твоє панування від роду в рід“, а південно-східний мінарет, що здіймається в гору гень до зір на вершку старої чотирокутної вежі, зветься Медінет Іза, себто Ісусів мінарет. Коли надійде судний день, тоді — так каже переказ у Дамаску — прийде фальшивий пророк, антихрист, із Хорасану з 70 000 жидів до Єрусалиму, та скаже себе проголосити Христом. Але тоді Ісус зійде з небесної хмарі на найвищу галерію Ісусового мінарету, щоби в людській подобі піти до Єрусалиму. Там візьме він три камені та зайде з ними до Йордану. Перший камінь він кине в антихриста в ім'я бога Авраама, другий в ім'я бога Ісаака, третій в ім'я бога Якова. Він убє антихриста, а Жиди з переляком сховатимуться за горби і скелі. Але каміння й поля голосно кричати муть і зрадять їхні криївки і вони будуть усі вбиті. Тоді Ісус поверне знову Єрусалим, щоби створити там царство мира. А як у друге вмре він людською смертю, тоді вибіде година страшного суду.

5. На гробі Салядина.

Безпосередно перед північно-західним наріжком мошії Омаядів стоїть серед парку гарний мавзолей з купулою. Це гроб славного султана Салядина, переможця хрестоносців, що вмер у Дамаску 4. березня 1193. року. Стіни мавзолею покриті пишними взорами синього і білого фаянсу; білий мраморний гроб прикрашений прегарно мотивами цвітів і вкладаними крашеними каміннями. У головах лежить на зеленім шовковім коврі із золотими тороками турбан султана; побіч нього під склом срібний вінець, дарунок цісаря Вільгельма з 1898. р., що з подиву для великого султана справив теж коштовну срібну лямпаду, що висить над нагробним каменем. Побіч султана

під звичайним памятником спочиває його міністер. У гробівці сидить заєдно духовник та молить ся за помершого.

Одного дня я рисував власне гріб, коли ввійшли два знатні мушчини; вони зложили руки навхрест на грудях, пішли поволі й похилені у голови гробу та відправили там коротку молитву. Старший з них міг мати п'ятьдесят літ. Його погляд був приязний і достойний, його ніс мав шляхотну форму, його густа борода була ще чорна. На плечах у нього був тонкий чорний „кумбец“, себто плащ, на голові білий, золототканий шовковий турбан. Імя цеї людини буде в своїм часі певне ще часто згадувати ся. Це був назначений султаном новий шериф Мекки. Другий, ледви трицьатьлітній мушчина, висока стать із блискучими чорними очима, вбраний цілком у тонкому, білому шовку, був син шерифа, зять султана. На другий день я стрінув ся з ним у німецького консуля й дивував ся його докладному знанню європейських відносин, його плавній англійській мові та досити, добрій німецькій.

Оба мушки мали власне розпочати особливу, історично важну подорож. Залізницею в Геджас мали вони їхати до Медини, а звідти ще 360 кільометрів горами й камяною пустинею мандрувати до Мекки. Але Англійці зробили власне свій добре обдуманий крок і висадили військо у пристані Джідда, щоби вислати їх до Мекки та піддержати тамошнього ворохобного шерифа в його боротьбі проти султана.

Хто має Мекку, той має великий вплив на цілий магомеданський світ. Новий халіф, настановлений при помочі англійських штиків — це тільки знаряддя задля розширення англійської влади над ісламітським світом. Сьогодня сягає новий англійський халіфат від сундайських островів аж до Гераклевих стовпів, а султанська влада у Меці вже не існує. Як дозго ця велич буде тривати, це друге питання; вона стойть певне на ще слабших ногах, як сама англійська світова держава. Коли повага Великої Британії розсиплеть ся, а Туреччина буде стояти на боці побідної Німеччини, тоді новий шериф, що перед своєю подоріжжю складав поклін тіням султана Салядина, збудує свій уряд на ільш справедливій основі, як глупий ворохобник на англійській службі.

6. Життя на базарі.

Мимо свого езпримірно старого віку Дамаск убогий на памятники архітектури, не має тут нічого з тої старинної краси,

багацтва якої такі обильні у Баальбек. Бо тих декілька римських стовпів, що їх ужито в Імошєї Омаядів, так гублять ся поміж новими будинками, кутами й наріжками, що їх майже не завважується. Все інше, що зноміж будів замітно мистецькою архітектурою, — арабське. Поміж 250 мошелями і медресами (духовні університети для теольгії і правничих наук) багато подобається дуже зверха і в середині гармонійними лініями і красками, особливо коли в хаосі вузких вулиць їхні купули й мінарети творять ефектне закінчення дороги або бічної вулички. За те Дамаск славиться своїми пишними приватними домами. Останніми літами повстало в північно-західній частині міста багато європейських домів. Мешкання Джемаля паші майже цілком європейське. Німецько-отоманський клуб, в якому я пробув мілі години, міг би таксамо добре стояти в західно-європейській місті. Ціла вулиця, що йде попри готель „Вікторія“ до Салєгіє, має західно-європейський характер, який змінює ще електрична залізниця.

Війна не ослабила теж, а радше піднесла ще зовсім великоміське враження міста. Валі Сирії, себто губернатор Сирії, має тут свою постійну столицю; також генеральна команда 8. корпусу була сюди перенесена, а під час моєго побуту був штаб Джемаля паші і команда четвертої армії теж у Дамаску. На вулицях роїлося від офіцірів і жовнірів, що переважно лиши пересікли сюди. Всі перевозові засоби були заняті для військових потреб, торговля у великій частині стояла. Значний вивіз бросквинь і кісток із них був сильно обмежений, рух на базарах дуже зменшився. Широка площа перед південно-східним муром, де звичайно розміщувалися багдадські каравани, стояла тихо й пусто; у мирний час ці каравани привозять головно килими й тютюн та вертають назад з європейським крамом. Великі гани, себто караванні склади, що теж тут луцьуться безпосередньо з базарами, лежали пусто. Найкращий з них — це пишний склад Ассада паші зі своїми дев'ятьма багато увінчаними купулами, де звичайно відбувалися великі торги перськими килимами, дактилями з Басри, шовком й ін. Тепер не звеніли караванні дзвінки під луковим склепінням, не відбивався відгомоном крик погоничів від могутніх, старих мурів.

Все ж таки життя в базарах було ще досить ріжноманітне, я міг пробувати там годинами, ходити звільна від крамниць до крамниць й оглядати вистави, стару зброя, кинджали з ру-

коягтю із перлівки, щити, вази, бронзи й старовину, старі монети, прикраси, люльки і цигарниці, килими, вишивки і сукна. Самі золотники займають велітенську салю на стовпах, освічену слабо денним світлом. Зі заложеними ногами, часто з очками на носі, сидить власник крамниці за своєю скляною скринею, в якій виложена частина його скарбів. Коли ж хто покаже по собі, що купив би золотий ланцюг або срібний нашійник, тоді виносить він зі своєї европейської грошової шафи найбільш коштовне зі своєю краму.

На шовковому базарі можна найти особливо „кеффіє“, бедуїнські накривала на голову; найбільш улюблени мабуть яскраві краски, особливо червоне й золоте. Тут купують ся теж гарні плащі, що їх носить Араб із несвідомою, природною принадою.

Сідлярські склади мають усе, чого потрібує пустинний мандрівник для своїх коней, ремінь, чапрак, упряж, мистецько прикрашені уздечки і пишні сідла. В інших крамницях продають коші, соломяні мати, збанки і коновки. Різниці творять цілі вулиці, а в торговлях корінням й овочами панує огірок, головна пожива вбогих літом.

Серед юрби цвіте теж дрібна торговля. Хлопці продають хліб, солодощі, воду, лімонаду зі снігом з Ливану, наріле і інше; кождий з них має свій особливий крик, коли хвалить Аллага, подателя всіх благ, або настирливо малює прохожому ту роскіш, яку спричинить спожиття продаваних ним ласощів.

Найкращий міський образ творить без сумніву „проста вулиця“. Через оцю могучу жилу пливе життя у змінних видах ріжних рас і релігій вже яких дві тисячі літ. Тут і там дешо в ній змінилося; але в цілому це та сама вулиця, ім'я якої стрічаємо вже в історії апостолів.

7. Павло в Дамаску.

Поміж єрусалимськими фарисеями, що непримиримо переслідували перших християн, найбільш фанатичний був майстер—шательник з Тарсу, Савло. Коли Стефана прогнано з міста й укаменовано, свідки цього злочину поклали „свою одежду у ногах молодця, що звався Савло... Савло ж похваляв убивство його. Стало ся ж у тім часі велике гонення на громаду в Єрусалимі... Савло зруйнував громаду, ходив сюди й туди по домах, виволікав чоловіків і жінок і передавав у темницю“.

Але потім скіла ся в життю Савла подія, що робить Дамаск пам'ятним містом для християнства по всі часи: „Савло же дишучи грозьбою та вбивством на учеників Господніх, приступив до архиєрея і просив від нього листів у Дамаск до шкіл, щоби, коли кого знайде того пуття, чоловіків і жінок, міг їх звязаних вести в Єрусалим. Коли ж був вже близько Дамаску, осіяло його значевя світло з неба; він впав на землю й почув голос, що казав Йому: „Савле, Савле, чого гониш мене?“

А він сказав: „Хто єси, Господи?“

А Господь до нього: „Я Ісус із Назарету, котрого ти гониш. Трудно тобі буде проти рожна перти?“

І затрусившись та стуманівши він каже: „Господи, що хочеш, щоби робив я?“

А Господь до нього: „Устань та йди в город; і скажеться тобі там, що маєш робити?“

Ще сьогодня показують місце, де то стало ся; воно лежить седви кілометер на схід від Баб Кісан, одної брами в південно-східнім мурі Дамаску, недалеко від християнського кладовища. В середніх віках подавано за місце навернення одно село на південний захід від міста.

Оповідання каже далі: „Люди ж, що йшли з ним, стояли зумівшись, бо чули голос, а не бачили нікого. А Савло встав із землі; як же відтворив очі, не бачив нікого. І вели його за руку тай привели в Дамаск; і був він три дні невидючий, і не ів і не пив. Але був один ученик у Дамаску, на ім'я Ананій, і рече Йому Господь у видінні: „Ананіє!“ Він же каже: „Ось я, Господи“. Господь же до нього: „Встань і йди на вулицю, що зветься простою, тай пошукай у Юдиній хаті Тарзіянина, на ім'я Савла; ось бо він молить ся!..“ І Ананій пішов туди і ввійшов у хату, положив на нього руки і сказав: „Савле брате! Господь, що явив ся тобі по дорозі, котрою ти йшов єси, післав мене, щоб ти прозрів і сповнив ся духом святым! І зараз з очей твоїх спала наче луска: він прозрів знову і встав і казав тебе охрестити“.

Як я йшов зі свого мешкання через сарайську площе, лишаючи на ліво цитаделю, та скручував у доволі широку і все повну возів, іздців, прохожих, похатних крамарів та жовнірів вулицю Сук ес-Сінаніє, то доходив я до місця, де на ліво вихо-

дить одна з найбільш оживлених базарних вулиць. Коли йти далі в цьому східному напрямі, то зараз же кінчать ся базарні крамниці і дахи, що хоронять перед сонцем, але дорога йде далі майже через ціле місто, яких 1 700 метрів далеко, аж до римської брами у східнім міськім мурі, Баб еш-Шеркі. Оця соняшна вулиця, дуже мальовнича своїми вікнами, горицами й балконами, перетинає своїм східним кінцем християнську дільницю та зветься ще сьогодня „проста вулиця“.

Яких 300 метрів від Баб еш-Шеркі на північ стоїть хата Ананії. Кілька міцних ударів молотком у двері і незамітні ворота відчиняють ся. Мешканці хати, сирійські християни, витають мене в малім зовнішнім подвір'ю та ведуть мене камяними сходами в долину в підземну молитовну салю, малу крипту з високим склепінням, в яку світло денне доходить тільки від сходів і через дірку у кратах на стелі. Одна оливна лямпа на трох ланцюгах, дуже простенька проповідниця і багацько лзвок без поруч — оце ї ціла обстановка; на одній стіні висить образ святого, мабуть Павла, а на другій стіні представляє оливний образ сцену, як то Ананія кладе руку на Савла, що клячить побожно. Із пишного холоду та милого для очей сумерку ції салі переходить ся до іншого склепу, а з нього виходить той коридор, яким Савло зміг був втікти, коли раз Жиди хотіли його напasti.

Коли йти далі через браму еш-Шеркі гостинцем ще яких 400 метрів здовж старого міського муру на південний захід, то доходить ся до Баб Кісан, незначної, забитої латами брами. На ліво від неї видно в мурі малу закратовану діру, провідник упевняє цілком поважно, що нею спущено апостола в коші під час його втечі з Дамаску. Переказові не шкодить те, що власне ця частина муру без сумніву отоманського походження: тільки основа є римська, а між тими обома верствами є третя, мабуть із часів Омаядів.

На греко-православнім кладовищі, зараз на південь від Баб Кісан, є гріб одного святого Юрія, наверненого на Христову віру римського жовніра, що як вартовий на цьому мурі мав помагати Павлові в утечі. Так то спогад про майстра-шатерника із Тарза живе далі тут у Дамаску, його дух вітає ще тепер над містом, і весь інший блеск його минувшини й теперішності блідне перед спогадом на бідного місіонаря, що своєю сильною мов скеля вірою і невисипущим ділом навертання відчинив був широко брами для величі християнства.

8. Дні малярії.

Я думав лишати ся в Дамаску три до чотири дні і зараз по моїм приїзді я попросив телеграфічно сирійського начальника Джемаля пашу дозволу на відвідини Єрусалиму, бо мій паспорт був важкий тільки з Алеппо до Дамаску. Кілька годин пізніше я мав уже його згоду в руках. Мої обі товаришки хотіли вже на другий день їхати далі. Але графіня Вітгенштайн захворіла нагло на пропасницю. Якож щастя її, що на місці була така знаменита та совісна в виконуванню обов'язків доглядачка, як сестра Софія Вахнер! Щастя теж і для мене, бо я не знаю, що стало ся б без неї зі мною.

Коли вечером другого дня я вертав із моєї мандрівки по місті, почував ся я так знесилений, що ледви міг їсти і зараз таки поклав ся до ліжка. Я й заснув скоро, але нагло збудився серед найстрашнішої лихорадки. Я дрожав від зимна, дзвонив зубами, мене мучив скажений біль голови. У готелі все вже спочивало, й мені не лишалося нічого, як ждати в такому стані аж до ранку.

Вкінці оживило ся знову в коридорі, і сирійський послугач увійшов, щоби взяти чистити одіж і чоботи. Я мав ще якраз стільки сили, попросити його, щоби він повідомив сестру Софію про безпомічний стан другого пацієнта. Потім опустила мене притомність. Перший день пролежав я майже цілком у гарячковій фантазії. Температура хитала ся поміж 37 і 40 ступнів. Перед полуднем була гарячка найменша, вечером найбільша. 9. липень був найгірший день. У часі гарячих пополудневих годин, коли то вуличний гамір уступає звичайно місце майже нічній тишчині, лежав я довгий час зовсім без памяті та пробудився аж тоді, коли гарячка спала на 40,5 ступня. Моя неоцінена доглядачка, що мов ангел стерегла мене з повною пожертвовання терпеливістю, зрадила мені потім, що в той день вона побоювалася найгіршого. Здавалося, що через напір крові моя голова розскочить ся, і при помочі слуги вона мусіла вкривати мене цілого мокрими платками, щоби насильно згасити гарячку. У моїх фантазіях я плів про каравану, що мусить йти на південь до оази, де під пальмами журчить джерело. Вечером я вже був знову при яснім розумі, але з ослаблення не міг зовсім рухати ся.

У моїх гарячкових фантазіях я говорив весь час по французьки, певно в продовженню моїх розмов із лікарем, що був

на щастя на місці і мене двічі на день відвідував. Др. Труйард був Француз, отже полонений, але мав у нутрі міста повну свободу відбувати свою практику, за якою попитували особливо Німці й Австрійці. Він перебув 17 літ на сході, наперед жив у Тунісі, потім як шпитальний лікар в Єрусалимі, а тепер від 18 місяців у Дамаску; із тропічними і підтропічними хворобами він був отже як найдокладніше знайомий і особливо малярія в її ріжних формах була його давня знайома. Австрійський консул не міг мені поручити кращого помічника. Понадто цей малий, живий, дотепний Француз, що свою рідну мову опановував так милозвучно, що вона звеніла наче музика, був високо обр泽ованою і любою людиною, яка мала всі прикмети, котрих тілько можна жадати від лікаря; він оглядав із найбільшою до-кладністю, ставив свою діагнозу по зрілій застанові та впливав своїм спокоєм і веселістю так розвеселюючи, що його відвідини були для пацієнтів справжнім празником. Про поведіння Турків із ним він висловлював ся тільки похвально. Впрочім він говорив нерадо про війну, а коли раз мимо того ми заблукали ся в цю область, він став ще спокійніший і більше уміркований, як звичайно та не поривав ся ніразу до якихнебудь гострих висловів.

Рано 10. липня я пробудив ся о $\frac{1}{2}$ б. год. лише з 36,5 ступнями гарячки, але я ледви міг отворити очі та кидав ся сюди й туди в судорогах. З вулиці доходили звуки турецької військової музики та ритмічні кроки анатольського війська; пізніше переходила зі співом арабська молодіж. Скрипіт обозних возів, крик ослів та голос дромедарів протискали ся до моєї кімнати, з якої я все міг бачити шматок чистого голубого неба. Невиносимий біль голови дозволяв мені лиш рідко коли спати. Судороги повторяли ся ще на другий день; перед ними була сильна гарячка, по них прийшов сильний піт. Я втрапив притомність і сестра Софія мусіла знов завивати мене в мокрі простириала. Моя фантазія мандрувала того дня все в рідну країну, до Стокгольму. Я казав, що до Єрусалиму певно ніколи не дістану ся; оця ціль моєї тури від трицяті літ, коли я перший раз став на азійській землі, для мене недостижима. Це певне записано у звіздах, що я мушу лишитися на християнськім кладовищі в Дамаску, побіч славного автора „Історії цивілізації в Англії“ Генрі Тома Бекле, що вмер 29. травня 1862. в Дамаску і тут лежить похований. Коли пополудні того дня я пробудив ся з гарячкових снів, тепломір показував 40 ступнів

і я почував ся смертельно знесиленим. Але вечером спала гарячка на 36,8 ступня і сестра Софія могла мене спокійно лішити на ніч самого. На дворі сіяли зорі, а на кришах домів горіли світла рамазану.

12. липня був моїм першим днем без гарячки і др. Труйард був успіхом своїх заходів дуже вдоволений. Тепер треба тільки було порядними дозами хіліні запобігти новим гарячковим нападам.

Тим почалося мое виздоровіння. Я був ще лише тінню, бо весь час я не смів був нічого їсти і аж тепер почали мене приводити до сил чаєм, юшкою і квасним молоком. І години не тягнулися вже в безконечність, бо мені вільно було читати і я заглубився у біблію та знамениту книжку Бедекера про Палестину і Сирію. Сестра Софія проявляла невтомимо ангельську терпеливість, хоча свою опіку вона мусіла все ще ділити між графинею і мною. Вона сама не відпочивала ні хвилі, а як догляд над хворими дозволяв не віддих, вона виповняла його своєю шляхотною штуковою. Не забуду ніколи про ті години, коли ця славна артиска декламувала в моїй кімнаті в Дамаску свої близкучі ролі, а з особливим замилуванням „Орлеанську дівчину“. Коли ж вона тоді в запалі одушевлення кликала:

Ніколи Франція ярма англійського не знесе.

Ні, ні, цього по вік не буде! Скорше

Глибокий гріб ваші війська там найдуть!

тоді я боявся деколи, що там у передсінку хто подумає, що пацієнт з доглядачкою попали в суперечку про воєнні питання.

9. Відвідини хворих.

Дня 12. липня 1916. дійшла до Дамаску спершу обережно ще ширена вістка про те, що Англійці висадили війська біля Джідда та машерують на Мекку. Тамошній шериф або емір будуть би перейшов уже до них; через те султан усунув його і визначив наслідника, який виступати буде тепер наче свого роду протипапа; тому лічать ся тепер із релігійною війною між Меккою й Мединою, бо попередній шериф проголосить себе певно каліфом та виступить збройно проти правдивого каліфа—себто султана. Коли вдасться Англійцям осягнути ту ціль, до якої вони від давна зміряють, тоді магометанський світ розпадеться на дві часті і з Мекки будуть володіти Африкою й

Індією. Але може теж англійські пляни не вдадуть ся. Начальний вожд Джемаль паша має бути вже в дорозі до Дамаску, щоби нарадити ся з новим шерифом перед його відїздом до Медини.

Мій стан поліпшувався в слідуючих днях звільна. Опершись на „Орліанську дівчину“, я міг ходити впоперек через кімнату, цю променаду назвав очитаний др. Труйард „Le voyage par votre chambre“, а часті відвідини звязали мене знов тісно зі зовнішнім світом. Щодня приносив мені славний Майснер паша найновіші ілюстровані часописи і воєнні звідомлення. Цей Німець прожив понад трицять літ у Туреччині; спершу був він занятий при європейських й анатольських залізницях, потім вступив на службу багдадської залізниці, а тепер будував залізницю з Єрусалиму в напрямі синайської пустині. Він носив червоний фез із чорним кугасом, був дотепний, мілий і все повен всяких новин.

Дня 13. липня вернув німецький консул, др. Льойтвед-Гардег із Гайфи до Дамаску та привітав мене в моїй кімнаті китицею чудових рож із городу консуляту. Через батька він був данського походження та говорив трохи по данськи; його мати походила від того Гардега, що заслужив ся був дуже біля німецького Tempelverein у святім краю. Др. Льойтвед був заразом консулем у Гайфі; там він пробув теж весну 1915. з жінкою й дітьми; 30. травня 1915. він мав вертати сам до Дамаску. Сім'я сиділа якраз у своїм мешканню на горбі перед містом при сніданку, коли вбіг стражник із пристані та приніс письмо від одного англійського адмірала, що кружляв по Середземному Морю. В цьому письмі були ріжні жалоби проти консуля, по причині яких консулят мав бути о 1 год. попол. обстрілюваний. Було власне мало що перед першою годиною. Консул вислав свою сім'ю швидко в безпечне місце, вхопив архів і інші важні документи і власне хотів виратувати ще деяки інші вартісні папери, коли рівно о 1. годині прилетіла перша граната. По кількох годинах був консулят зірваний з землею.

Консул Льойтвед перебуває найбільшу частину свого життя в Сирії й Палестині та був надзвичайно обзнайомлений зі всіма краєвими відносинами. Його успішна праця задля скріплення німецького впливу в Туреччині супроти впливу держав антитанту добре відома при вулиці Вільгельма. По моїм повороті домів я листувався далі з ним, та на жаль вже скоро одержав я сумну вістку від його жінки, що він вмер 17. травня 1917. на п'ятирічний тиф.

Льойтвед не мав слів подиву для Джемаля паші, що управляв свої провінції з високим політичним розумом та залізною енергією. Того ж дня вечером заграла військова музика на вулиці; вона супровождала почесну сотню, що мала вітати на залізничім двірці начального вожда.

Було ще 15. липня, коли принесено в мою кімнату візитну карту з прізвищем „Свящ. І. Є. Ганавер“, після чого в мою кімнату вступив високий Німець у довгій, чорній, запненій аж під шию духовній одязі. Він був довідався, що я лежу хворий в Дамаску, та хотів довідатися про мое здоров'я. Ганавер родився в Яфі та мимо своїх 66 літ не був ще ніколи в Німеччині; багато років він жив у Єрусалимі і присвятив мені книжку, яку надруковав про те святе місто. Тепер жив у Дамаску. Він пригадав мені ріжні спомини про апостола Павла, звязані з цим містом, про що я згадував у 7. розділі. „Червону мошею“, Джамі ель-Агмар, на яку він звертав мені особливу увагу, я не міг на жаль пізніше звидіти; він запевняв мене, що вона збудована на місці найстаршої синагоги, частина старої божниці ввійшла в новішу магометанську будівлю; отже ніщо не протищити ся припущення, що Павло проповідував у цій божниці.

Під час нашої розмови отворилися двері і до хати ввійшов Джемаль паша в товаристві консуля Льойтведа. Певним кроком він приступив до моого ліжка та привітав мене в своїх провінціях; він ждав довго даремне на мій приїзд до Єрусалиму: а коли довідався про причину проволоки, жалував дуже, що його столиця взяла мене негостинно майстрією.

Він був малий і присадкуватий, виглядав пишно і мав спокійні, розумні, проникливі очі, чорну, коротко стрижену бороду та підкручені вуси; мав на собі звичайний полево-сивий турецький однострій, шапку-перзіянку, жовті шкіряні камаші, за поясом револьвер, елегантні рукавички та бичик для коня. Ціла людина була втіленням сконцентрованої сили волі та неподатної енергії, а якщо я дотепер сумнівався, чи зможу справді дістатися аж на суєзький фронт, то слово начального вожда усунуло в мить всі сумніви. Мій намір відвідати його військо тішив його очевидно. Він пригадував мені ті труднощі, з якими боролися експедиції відкривців у синайській пустині; оскільки тяжше для армії оперувати на терені, де треба бороти ся не лиш з ворогом, але перемагати ще великі природні перешкоди. В давних часах могли воєнні походи проти Єгипту

опирати ся на сильні морські транспорти; тепер море несвобідне, а етапні лінії на суші нечувано довгі та ще уживані і для інших азійських фронтів. Я, як знайомий з Азією, зумію оцінити їхні труднощі.

Ми умовилися ще, що подробиці моєї подорожі порішимо в головній кватирі Джемаля паші на Олівній Горі; автомобіль і офіцери для супроводу мали стояти мені до розпорядимости, як довго схочу. Ніяких тайн нема. Це було ясне слова, а передовсім: за словом стояла людина. А ця людина, що несла цілу відповідальність за фронти Суезу й Мекки, що кождой хвилі мусіла сподівати ся висадження англійських війск на побережжю Середземного Моря, як у Джідді, а кромі того мала під собою цивільний заряд цілої Сирії і Палестини, не показувала ніякого нервозного поспіху, хоча вже найближшого дня хотіла вертати до Єрусалиму. У сінях ждала його юрба офіцирів і урядників, кождий з токою з пильними документами під рукою. А він сидів спокійно на ліжку та вийшов аж тоді, коли ми обговорили цілу програму моєї дальшої подорожі. Консул Льойтвед випровадив його, а найближчого дня я дістав уже пас, підписаний власноручно Джемalem пашею, що під час моєї дальшої мандрівки ділав усюди наче чарівне слово.

10. Рамазан.

У неділю, 16. липня, др. Труйард призвав мене здоровим і дав мені навіть дозвіл проіхати ся. Консул Льойтвед забрав сестру Софію й мене і ми поїхали в долину Баади, де в городі одної сирійської гостинниці ждали нас Майснер паша з жінкою, секретар консульяту Ган і др. Кеніг з Єгипту. Там ми пили чай і їли свіжі оріхи та великий зелений виноград. Я держав ся ще дуже слабо на ногах та без сильного рамени доброї сестри не міг би був просто тримати ся.

Але тепер ішло з дня на день ліпше. Хініна і каплі коля робили своє, і по кількох днях я вже міг піти з сестрою Софією на вечеру до консуля Льойтведа. Нас забрав його віз з двома вогнистими чорними кіньми; на козлі побіч військового візника сидів гордо і самопевно наче падишах, в однострою грецького крою і темно-синьої краски, багатім у золото й східні прикраси, кавас Діяб, що калічив цілком відважно по німецьки. Вже сама їзда була інтересна; ми їхали через найширші і найбільш оживлені вулиці міста, а натовп людей був

надзвичайний. Був власне рамазан, девяtnацятий місяць магометанського року, в якому віруючий мослєм мусить в день здергувати ся від усіх матеріальних ужитків. Тепер сідали люди безконечними рядами перед гостеми ницями на малих стільцях, оперши ся об стіну, й курили свою тургілю та пили свою каву à la turca. Тут сиділи сивобороді раби в турбанах, отоманські ефенді в червоному фезі, купці, урядники, вчені і горді бедуїни з обгорілим обличчям. Всі вони відпочивали тут при світлі лампад, доки муецин не покликав їх до моші на нову молитву. Вулиці роїлися від усіх тих дітей сходу, від синів і дочок Еш-Шаму та гостей з далеких країн, продавців та покупців, від незаслонених сирійських християнок та дочок ісламу у чорних заслонах, турецьких офіцірів і жовнірів, чорно вдягнених християнських духовних та білих магометанських голжів, від іздув на пишних арабських кобилах, дрібних ослячих караван, Перзів у чорних одягах, поодиноких муринів, крикливих, босих дітей, носильщиків, пекарів, голярів, хлопців та всяких денних злодіїв у безконечному, вічно змінному замішанню.

Потім ми скрутили в темний базарний тунель. Лиш деякі крамниці були ще освічені, іскри летіли від коліс коляси на камінню, а відгомін лунав, аж заглушувало.

Вкінці віз задержав ся. Діяб зіскочив. Візник, випрямлений та неповорушний наче з бронзу, спер батіг на рамя. Жандарм привітав по військовому, каваси відчинили й повели нас через браму й передсінок на пишне арабське подвір'я, освічене електричним світлом. Однаке світло було придушене, а не осліплююче. Лампки сиділи по найбільшій часті в густому листю помаранчевих і цитринових дерев, їх світло було тепле наче весняна зелень, так що золоті риби в білім мраморнім басейні в середині подвір'я мусіли здивовано питати себе, чи це сонце світить, чи місяць. Над нами було темно-синє небо Дамаску. Земля була виложена білим і чорним мрамором із вкладаними геометричними фігурами, і мури поміж вікнами партеру були вкриті мраморною мозаїкою.

По вечері повів нас консул на друге подвір'я зовсім іншого роду. Посипані піском доріжки вили ся поміж буйними тропічними гаями, поміж виноградниками і корчами рож, а з середини цеї магічно освітленої пишноти стріляв у гору могучий водяний луч, що блищав у світлі ламп наче живе срібло — образ, немов із „тисяча одної ночі“. Голубими вужами здіймався цигаретний дим аж до неба.

А як денна спека втекла в ясні простори, і стало холодно, навіть зимно, обікрили нас каваси теплими накривалами та прінесли гарячого чаю. На моє прохання сестра Софія деклямувала віймки з „Орлеанської дівчини“. У тіні помаранчевого дерева, з києм замісьць французького прапора в руці, прощала ся вона з полями своєї юності та посвятила ся з „відчагою херувима“ своєму патріотичному завданню. Ніхто певно не висловив більш пориваючо французький патріотизм, як німецький поет, творець цього мистецького твору, ніодна артистка не віддала його з більшим одушевленням, як сестра Софія, і ніодно місце не було більш достойне оції драми, як те, що його кулісами були живі дерева, освічене з гори безсмертними зорями, в серці Дамаску, що беться без перерви понад 4000 літ.

Не хочу зрадити того, яку годину бив годинник на вежі, коли ми прощаали ся і віз консуля відвіз нас назад до готелю. Перед кількома днями я ледви втік перед смертю. Але ж я мав свого ангела-сторожа при собі.

11. Джемаль паша.

Доля Сирії й Палестини спочиває нині в руках Джемаля паші, людини, яка в історії нової Туреччини відіграла визначну роль. Він стоїть на чолі походу проти Єгипту й веде святу війну проти Англійців в Меції, вислід якої буде мати рішаюче значіння для будучності цілого сходу й магометанського світа.

Ахмед Джемаль родився 23. квітня 1870. в Митілісі. Його батько був військовим аптекарем. Батьки походили з Царгороду зі старотурецького роду, що син звичайно з особливим натиском підносить. Від десятого року життя хотив він до воєнної школи в Адріянополі і з двадцятьчетвертим роком закінчив своє військове виховання в воєнній школі оснований 1836. р. в Панкальді коло Царгороду, яка перед війною доставляла турецькій армії щорічно сімсот офіцерів. Його любимими предметами були історія й математика.

Вже в Панкальді займали його революційні і націоналістичні проблеми. Освободження турецької держави з ярма абсолютизму було невичерпаною розговірною темою воєнних учнів. Смілість Джемаля сягала тоді вже так далеко, що він розділював відозви проти султана Абдуля Гаміда. Щоби не зрадити ся, писав їх лівою рукою.

В 1893. році мало що не посвятив ся Джемаль молодотурецькій пропаганді в Франції, прийшов однак скоро до перевонання, що агітація на чужому ґрунті не може довести до ціли, лише особиста, жертвовлююча праця у власнім краю. Він лишився в Туреччині і незабаром дістався як сотник до головного штабу. Однак в „душевно зачумлені“ Царгороді, як він виражується, він не хотів мешкати. Як член оборонної комісії мав він право осісти в Кірк-Кіліссе, куди перенісся і його батько. Тут працював він через рік, як інструктор одної компанії.

В березні 1895. р. почалися приготовання до війни з Грецією і Ахмеда Джемаля покликано до головного штабу другої армії в Адріянополі. Його кількоразову просьбу, щоби йому дозволено уdatи ся на фронт коло Яніни, відкинено. Він лишився отже в Адріянополі аж до кінця війни і стратив в тім часі жінку й одноку дочку. На власне бажання, перенесено його відтак до Солуня. В дорозі туди оженився він в Царгороді на своїй теперішній жінці, що має бути розумна й енергічна людина та правдива підпора свого чоловіка в його зміннім небезпечнім життю.

Під час своєї майже десятилітньої служби в Солуні (Сальоніках) брав він участь у революційному русі, до якого належали найліпші офіцери армії і був членом основаного в 1902. р. центрального комітету враз з Енвером пашою, Талаат пашею, Тафіс-Такі пашею, Ізмайлом Джамболятом і Рефік беєм. Кромі того існували ще провінціональні комітети в Іскібі, Солуні й Монастирі, а розходилося передовсім про те, щоби позискати міських і сільських нотаблів. Д-ра Назіма, який працював в Парижі в дусі нового руху, покликав центральний комітет до Солуня; переодягнений за годжу (магометанського вченого), жив він тут в найгострішій тайні, так що не відвідував навіть своєї матері, що жила в місті. Відтак вислано його до Смирни, щоби там оснував комітет. Переодягнений за крамаря з тютюном він дістався туди щасливо.

Небавом потім прийшла революція і заведення конституції. Першим порученням, яке Джемаль паша і Др. Назім одержали від нового правительства, була подорож до Угорщини й Франції, щоби осягнути моральну піддержку тих країв проти Болгарії; ця проба однаке не вдалася.

Коли 13. квітня 1909. р. вибухла друга революція, яка звертала ся проти нововведеної конституції, перебував Джемаль

паша власне у одному місті на заході Малої Азії. Але вже в дорозі довідав си він через післанця й часописі, що за ним видано гончий лист, і на його голову наложено нагороду. Щоби змилити шпигунів, задержав ся він двацять чотири години в Каді-кей на азійськім побережжю напроти Царгорода. Там він довідав ся, що його приятелі в Солуні й Адріянополі машерують проти столиці й постановив більше чим смілу штуку, поїхати за лізницю ім на зустріч. Він і доіхав щасливо до Магмуда Шефкета паші і вернув як начальний вождь одного відділу до Царгорода. Слідуючого дня вступив Магамет V. на престіл великих султанів.

Від 27. квітня до 3. червня 1909. жив Джемаль паша в Царгороді, як член воєнного суду утвореного для покарання ребелянтів. Відтак став він губернатором Скутарі, 6. серпня того самого року заступником генерал-губернатора Адани коло Тарзу, в вересні валієм Адани. Щоби перевести тут перебрані завдання, він не приймив на весну 1910. р. посади міністра маринарки.

З початком слідуючого року він захворів тифом і жив три місяці для відпочинку в Стамбулі. Після виздоровіння пішов як валі до Багдаду. 30. червня 1912 р. він викинув сам першу лопату землі при будові цеї частини багдадської залізниці.

В червні того самого року утворив Ахмед Муктар свій противолодотурецький кабінет. Тому, що Ахмед Джемаль не згоджував ся з політикою нового міністерства, подав ся він у відставку й виступив з армії, щоби мати вільну руку в боротьбі з новими противниками. 17. серпня 1912. р., рівно в рік після свого прибуття, він покинув Багдад. Під час подорожі довідав ся з газетної замітки, що його, Джемаль-бея, назначено командантом Яніни, підрядне становище, яке не відповідало його ранзі. Обурений зателефографував він до теперішнього міністра війни Назіма паші: „Ви можете мене здеградувати. Але ви не маєте права мене обиджати. Вашим обовязком є прийняти мою димісію“.

З кінцем вересня почалась балканська війна. Першого дня мобілізації зголосив ся Ахмед Джемаль в воєннім міністерстві і просив надати йому посаду, яка дала би йому нагоду служити вітчині. Тепер вже обходили ся з ним інакше, як кілька тижнів тому. Міністер війни хотів оправдати ся ізза того випадку; але Джемаль заявив, що тепер не час на те; він просить лише сей-час місця.

Перебіг Балканської війни ще в свіжій памяті всіх. Пере-
ворт із 23. січня 1913. повалив кабінет Муктара паши. Того
 самого дня іменовано Джемаля пашу, який досі був генераль-
ним інспектором стапи в Царгороді, військовим губернатором
 столиці. Після того він займав по собі ще кілька високих
 військових посад, а в січні 1914. р. він відступив свою почесть
 шефа першої армії — німецькому генералові Ліманові фон
 Зандерс, сам же обіймив міністерство публичних робіт. Місяць
 пізніше став міністром маринарки.

Відтак вибухла світова війна!

На щастя стояли тоді в Туреччині відповідні мужі на від-
повідних місцях; вони без якогонебудь німецького впливу
 знали добре, чого від них вимагає будучість вітчини. Вони
 рішились на війну, не щоби зробити прислугоу осереднім дер-
 жавам, але щоби ратувати незалежність Туреччини. Бо оня
 війна ведеться за існування всіх держав і для того, що хоче
 жити, немає ніякої нейтральності. Під час загальної мобілізації
 став Джемаль паша шефом другої армії, але вже 17. падолиста
 1914. р. перебрав провід четвертої армії й покинув 21. падолиста
 Царгород, щоби уdatи ся до Дамаску.

Війна з Єгиптом! Це звеньить як казка. Старинна історія
 повторюється ся від днів асирийських королів і Александра Вели-
 кого аже до султана Селіма і Наполеона. Джемаль паша був
 скоро готовий до удару на суєзький канал. Першу німецьку
 експедиційну армію провадив полковник барон Кресс фон
 Кressенштайн, якому на початку походу вдало ся добити ся з
 Турками під проводом Джемаля аж до каналу. Патрулі
 доходили вже навіть на його західний беріг. Тепер побачили
 Англійці, що Єгипет, а тим самим панування над Індією загро-
 жене, і стягнули туди величезну силу війська, кількасот тисяч
 мужа. Але хоч вони й були двацять разів сильніші, чим про-
 тивники й мали знамениті получення й етапні лінії, то ще в
 серпні 1916. р., як я обіздив цей фронт, пани Середземного
 Моря не змогли були виперти з Єгипту Турків і їх союзників.
 З огляду на менші чисельні сили й незвичайні труднощі, які
 треба було поконати, щоби лиш як — так вдергати задні
 получення — питання води було особливо трудно розвязати, —
 четверта армія доконала велике діло, хоч тепер в новіших
 часах Англійцям і вдало ся крок за кроком витиснути її на схід.
 Великі британські армії коштовні для Англії — є в кождім
 разі тим звязані.

12. Нове життя в Туреччині.

По приїзді до Дамаску переняв Джемаль паша теж цивільну управу цілої Сирії, і в вісімнацяти місяцях, що минули з того часу в липні 1916. р., край зробив був велітенські поступи. Всюди брав ся він особисто до діла; цивільну і військову управу зорганізовано наново. Його бистрий ум опановує кожду функцію державної машини, перед його долитливим зором дрожить найменший урядник, коли не виконає з найбільшою докладністю свого обовязку; тоді ніщо не вирятує його перед карою все-відчужого паші, а його невдоволення не знає ніякого відклику. Лінтя й невіжі без пощади тратять місце й зникають. Поточення надто поважне, щоби можна на недбалих глядіти крізь пальці. Ніщо не сміє відмовити послуху, ціла машина мусить йти справно.

Шеф Джемалевого штабу, Алі Фуад бей не має свободної години. Покликується нових жовнірів, наладжується прохарчовання армії, уліпшується перевозові засоби. Де перед війною можна було тільки верхом переїхати лихими стежками, туди йдуть тепер знамениті автомобільні шляхи через святу землю. Для потреб етапи реквіруються верблюди, коні і вози. Цивільне населення виходить інколи зле на тім, коли забирається для армії збіжжя й інші засоби поживи. Але й про його забезпечення дбається також.

Власні краєві засоби використовується до краю, і Джемаль паша заявив мені з-оправданою гордістю, що його провінції можуть доставити все, що потрібне до ведення війни, крім золота, зброй та амуніції. За короткий час його урядовання повстало велика скількість фабрик, головно в Дамаску. Були між ними варшати для naprawи гармат, рушниць і самоходів; роблено консерви, складові частини машин, перевязний матеріял і тисячі інших речей. Мене прикував головно один заклад у Дамаску, в якому перероблювано бавовну для лікарського вжитку. Під проводом знавця я оглянув всі його відділи. У велітенських клунках приходить бавовна з Адани. Сильні робітники чистять її вперед круглими булавками чисто механічно, усувають насінники, листя й інші додатки. Потім іде чесання на валках і зубатих колесах та інші хемічні процеси, миття в чистій воді і. т. д. і вкінці сушення та паковання в пакети ріжної величини. Оця фабрика заосмотрює цілу турецьку армію в Азії в перевязний матеріял та висилає його навіть до Царгороду.

Але Джемаль паша не лиш багатий новими ідеями та починами ві всіх напрямках, він теж вміє залишою рукою перевести свою волю в діло. Він не скликає наперед морочливих комісій задля розсліду, чи цей або той плян дасть ся виконати. Він просто каже: треба так і так зробити! Він приказує напр. одному ефенді: „Тут мусить від нині за десять місяців стояти фабрика, всі машини мусять бути в руху і персонал має бути повний та вишколений, інакше ви будете повішенні“. Що Джемаль зі свого боку додержить слово, цього може бути участвлений таким порученням — цілком певний. Але фабрика за десять місяців готова і ефенді неповішений.

У цім нагадує Джемаль паша живо Кіченера і великого князя Николая; він такий сам удалець, як вони, для його енергії все можливе. Він держить Сирію наче в кліщах. Він має ще дещо з азійського деспота, тирана, коли хочете, він не вагається перед нічим, а його імя будить страх, але й пошану. Це вроджений провідник, що веде своїх підчинених з малими вимками туди, куди хоче, а властивий шлях до добра краю й народу лежить ясно перед його очима. Він знає, що від цієї війни залежить будуччина Туреччини та йде з незрушимим спокоєм до своєї цілі, без поспіху, але й без нервозності та знесилуючого сумніву.

Він честилюбивий, як Кіченер, ніщо не може і не сміє йому не вдати ся. Він хоче, щоб його імя було колись в історії згадуване між тими, що рятували рідний край в часі навальної небезпеки. Він хоче доконати надзвичайне і після людського осуду дасть він ще в будуччині багато про себе говорити.

Але горе тим, що перехрещують його пляни або борються навіть проти власного краю. І тричі горе тим, що з ворогами під одним дахом. З вибухом війни видалено консулів антанту зі всіх турецьких міст. Англійський консул у Бейруті спалив увесь свій архів; гарні речі мусили в нім бути! Французький консул не був такий обережний і основний перегляд його паперів виніс на денне світло документи, які довели до викриття чималої скількості зрадників, головно в Дамаску. Слідство забрало багато часу. Доперва в січні 1916. міг зібрати ся перший воєнний суд, другий у травні. Трицять три особи з найзнатніших і найбагатших арабських родин з Дамаску засуджено на смерть через повішення задля головної зради та зрадливих зносин із чужими державами. Їх завданням було ніщо інше, як при відповідній нагоді відірвати Сирію від Туреччини.

Джемаль паша — це сувора, але й непідкупно справедлива людина. В його фабриках працюють майже виключно жінки фронтових жовнірів; їх платня невелика, але вистарчає на най-необхідніші потреби тих, що осталися дома. У Дамаску розказують собі в чотирі очі, що Джемаль осуджує як найгостріше переслідування Вірмен. В обсягу його влади не допускається кривди супроти цього нещасного народу. Вправді, мабуть в осені 1915., прийшли були цілі юрби вірменських збігців до Алеппо, де багато їх загинуло. Але як довго я був у Сирії, отже до осені 1916. р., я не чував нічого подібного. Раз був я при тім, як Джемалеві паші подавали звідомлення про одного мослєма, що знасилував вірменську дівчину. Гнів блиснув йому в очах, і він дав шефові свого штабу гострий приказ перевести на місці основне слідство та повідомити його про вислід. І мене впевняли, що, як злочинцеві докажуть вину, ніщо не зможе його виратувати від шибениці.

Часами питали, чи Джемаль паша приятель Французів, чи Німців. Як всі освічені Турки, говорить він плавно по французьки і перед війною він був найбільше прихильний французькій триколорі. Але війна наповнила його найвищим подивом для німецької спосібності й сили, а сильну характером особу німецького цісаря він широко поважає. Він сам любить говорити, що він ані приятель Французів, ані Німців, тільки в першій мірі наскрізь приятель свого рідного краю.

13. Генезаретське озеро.

Мені швидко надокучило сидіти в фотелі при відчиненім вікні моєї готелевої кімнати в Дамаску та ждати повороту моїх сил. Отже 22. липня я розпрощався з моєю вірною додглядачкою, сестрою Софією. Сальоновий віз, призначений для мене директором залізниць Дікманом, повіз мене далі на південь. Французька залізниця стояла; тому я іхав спершу залізницею в Гержас до Дерату. Дорога вела крізь рівнину Гавранта попри її широке поле ляви Ель-Леджа, страшливу камянistу пустиню, на якій не росте ніодно дерево, не видно ніодної людини, не то вже каравани, а нечисленні нужденні села побудовані з чорного базальту. Тільки на залізничних пристанках видно було життя.

Із Дерату повезла мене потому залізниця на північний захід через гори в романтично дiku долину Ярмуку. По дванацяті годинах їди поїзд задержав ся серед темніської ночі в Самах над берегом генезаретського озера, де ждав на мене малий паровець та висадив мене по трох чвертях години в Тиверіяді. Після скаженої спеки, що панувала весь день у деревляній скрині сальонового воза, була ця їзда наче відсвіжуюча купіль. На небі мерехтіли зорі, а коли я клав ся спочивати на бальконі моєї готелевої кімнати під сіткою від мух, стояв малий місячний круг над святым озером, що під легкою мрачною ослоновою виглядало безкрає наче море.

Тиверіяда була за часів Христа столицею римської провінції Галилеї. Ще сьогодня вважається вона головним центром розслідів над талмудом, але впрочому це незначна місцевість, заселена майже тільки Жидами, з неімовірно вузкими вулицями і дрібними, наче забавки, хатками. Вони лежать на вузкій смузі землі під горами долішньої Галилеї, через які ціле літо перелітає наче водопад вітер від Середземного Моря. Найбільш відсвіжуло віє він пополудні та приносить із собою по обезсилюючій спеці на 37 і більше ступнів оживлюючий холод на цілу ніч. Задля численних теплих сірчаних джерел, що витікають кілька кільометрів понизше Тиверіади, є це містечко ще сьогодня дуже відвідуваним купелевим місцем. Від озера визначається воно мальовничою красою. Тут висуваються ся наперед до води старі вежі, мури і брами, тут стоять привязані старі рибацькі човни, що ще тепер вертають звичайно із ловів із біблійно обильною добиччю. Ще тепер в одній одинокій рибацькій сіті має ловити ся п'ять тон славної риби Симона Петра, *Chromis Simonis*, що носить і кіру плід у писку. Отже опис у євангелію Івана: „Тоді закинули вони сіті і не могли їх витягнути назад задля множества риб“,—не є цілком пересадний.

Чи Ісус був коли в Тиверіяді, цього на певне не можна довідати ся з Нового Завіту, що згадує це місто тільки три рази; але від берегів генезаретського озера він почав свою мандрівку як учитель людства. Я відчував потребу відвідати святі місця його діяльності.

Сонце зійшло вже було понад гергезанською горою, коли то я раннім ранком 24. липня в товаристві німецького інженера Ліндле та каваса Діяба, якого додав мені був як слугу німецький консул Льойтвед, прийшов над міст у пристані, де ждало мене чотирох молодих рибаків із вітрильною лодкою. Ми взяли

з собою найконечніші харчі на два дні; решту мали нам достарити сіти, що були на лодці.

О 1/2 6. год. ми відчалили від берега. Теплота воздуха виносила вже 28,1 ступня, а води 27,7 ступня. Темні базальтові доми Тиверіяди лежали в блеску сходячого сонця, що світило нам просто у вічі, коли ми плили, недалеко від берега до Магдалі.

Генезаретське озеро лежить наче в кориті, оточене з усіх боків вінком гір. Вони голі й пусті та грають жовтими, брунатними і червоними красками. Вапнякові гори долішної Галилеї перетикані сям і там базальтом, посыпані лявою й пемзою та спадають до озера плоскими луками, темні і без сліду ростин. Гори східного берега лучать ся разом у рівномірно високий хребет, з якого виходять численні долини. Вони теж з базальту і вапняку і, здається, спадають стрімко у воду, але лишають незамітну від західного боку прибережну смугу вільну під оселі. Дерев довкруги озера дуже мало; але на східному березі ростуть на багатьох місцях корчі тернини, олеандри і деякі інші ростини.

Сильні удари веслом жenуть наш кораблик на північний захід через плескаючі хвилі, що ростуть звільна в гору під впливом східного вітру. Сидимо плечима до сходу, бо лискучий соняшний шлях осліплює з того боку, та впиваємося повними грудьми ранньою свіжістю. Саме перед нами здіймається ся Іжермак, одна з найкращих гір горішньої Галилеї, висока на 1199 метрів. Стежка над берегом ще цілком самітна. Кілька дерев тягне свою поживу з джерела солодкої води. Трохи далі отворяється ся мала долина Ваді Абу Раміш, там над сільним джерелом стоять останки римської купальні. Сім кільометрів від берега далі в гори лежить Курун Гаттін, де султан Салядин знищив 5. липня 1187. р. хрестоносців.

Тепер скручуємо на північний схід, де в тіні рапатих гірських хребтів видно декілька бідолашних хатин з кількома деревами і пальмами. Ця незамітна місцевість зветься в Арабів Медждель, у Жидів Мігдал та є славном із давен-давна селом Магдаля, батьківчиною Марії Магдалини. Через долину Абу Раміш, перед котрою ми власне стоїмо, веде важна галузя великого Йорданового шляху до Назарету і звідти до побережжя, а через найближшу долину Ель-Гамам іде від прастарих поганських часів караванний шлях між Назаретом і Дамаском. Тут жив за часів хрестоносців розбійник Айзенштайн, що зі

свого замку, якого руїни ще сьогодня стоять, непокоїв околицю. Коли дивити ся на поверхню води, то озеро вилискується темно-голубою краскою. Коли глянути прямовісно в глибину, тоді є воно зелене наче молодий березовий лист на весні і чисте наче джерельна вода, бо всі сталі складники що їх несуть зі собою Йордан і інші ріки, падуть на дно. Жителі п'ють воду з озера без вагання; мій язик теж не міг замітити в ній складників солі. Тільки недалеко від гирла сірчаних джерел біля Тиверіяди має вона немилій посмак. Цілій краєвид голубий: озеро, ніжно блакитне небо, по якому розділюється звільна кілька білих хмар, блакитно-зелена краска гір на східному березі і сілюєта королівської копули в Гармоні. До того тишина переривана тільки плюскотом води та ударом весел, проміння соняшного світла, теплота, а вкінці утома, що опановувала мене ще з часів хвороби — все те лучить ся в одно почуття недійсності, казочного чару, наче б ми посувалися крізь велітенське корито прозорого туркусу, накритого зверху ясно-блакитним скляним дзвоном. До того та обильність споминів, що кружляють над озером — не диво, коли старі рабіни кажуть, що Єгова створив сім морів, але Генезаретське море було його розкішю.

Біля Магдалі гори уступають взад на захід та лишають вільною довгу, широку прибережну смугу. Вона звала ся первісно Генезарет і цю назву перенесено на саме озеро; в євангелії зветься вона Галилейським Морем, а сьогодня звичайно Бар Табарія.

По пяти чвертях години висідаємо на північ від Магдалі, построюємо на мілкому, пісковому березі наш стіл для сніданку та розпинаємо над ним вітрило як заслону від сонця. Поміж камінням, що сям і там вкриває берег, метушать ся краби. Один із наших веслярів показує свою зручність у киданню метної сіті. Обережно бриде він кусень у воду та кидає потім сіті поземо наче ляссо; вона паде луком у долину, а тягарі, що прикріплені на спідному краю, напинають її прямовісно наче решітку. Рівночасно наганяє він криком і камінням риби у сітку старається як мога найшвидше притягнути оба її кінці до себе та витягнути все на берег. Так зловив він за одним метом шістьдесят вісім малих риб, подібних до сардинок і дуже смачних.

Фахових рибаків нема тепер вже багато над генезаретським озером, бо за його рибами в Тиверіяді і в кількох надбережних селах лише малий попит. Ізза браку дерева мусять човни будувати.

вати ся в Гайфі та перевозити сюди через сушу; вже задля того їх тут мало і біле вітрило на озері—це рідкість. За Христових часів було інакше. Тоді довкруги берегів озера тягнулися наче вінок густо заселені громади: Тиверіяд, Магдаля, Гадара, Гіппос, Капернаум і Бетсаїда, крім того багато рибальських осель. Ще одно людське покоління по смерти Христа запевнює жидівський історик Флявій Йосип, що докруги озера стоять тісно побіч себе хати девяти або десяти міст. Тоді були тут ще ліси й огороди та можна було спочивати в тіні дубів, оливок і горіхів. На верхах Гадари, де повівав свіжіший воззух, був табор римських легіонерів; частина цісарських військ стояла теж гарнізоном у самих містах і тут панувало гуляще життя. Один офіцер тих військ відомий ще сьогодня цілому християнству, хоча його ім'я затратило ся: він стояв як центурій в Капернаумі, а його віра була сильніша від Ізраїлевої.

У той час займав ся ловлею риб кождий, хто мав до того охоту, найбільше очевидно біднота, що жила поміж містами та була ще неткнена цивілізацією Риму або Атен. На північнім березі була вона мабуть особливо видатна. Тоді Спаситель не потрібував довго шукати, щоби найти рибаків. Так читаємо в біблії: „Коли Ісус прийшов над Галилейське Море, побачив двох братів... вони кидали свої сіти у море, бо були рибаками і він сказав до них: „Ходіть за мною, я хочу зробити вас рибаками людей“... А коли пішов дальше від них, побачив двох других братів... як вони латали свої сіти, і він приклікав їх“.

Не до багатих, знатних і вчених по містах звертав ся Син Чоловічий з упімненням, відречи ся самих себе, взяти хрест на себе і йти за ним, тільки між убогими рибаками на березі він шукав і найшов своїх післанців до ненароджених поколінь грядучих тисячеліть.—

Ми спочивали годину, коли на лихій дорозі, що вела до берега, дав ся чути гуркіт воза, що повіз нас на відвідини віддаленої на три кільометри зразкової жидівської колонії Мігдаль. Із цеї прогулки ми вернулися пізно по полуничі та попили тепер зі сприяючим вітром на північний схід. Денна спека минула, наш човен хитався довгим, мірним колибанням на ростучих хвилях. Озеро не все таке спокійне і веселе, хоча й найбільш нагальна буря може розбурхати його лише до деякої висоти, бо ціла поверхня води не ширша, як на 12 і не довша, як на 22 кільометри. Тоді такий човен, як наш, довгий на шість до сім метрів, стає безоборною іграшкою хвиль. В дав-

ніх часах ті розміри не були певно більші; тому євангеліє не пересаджує, коли каже: „І ось здіймилась нагальна буря на морі так, що корабель був покритий хвилями“.

Зпоза рога виглянула оаза, вузка смуга обильної зелені у підніжжя горбка; під тінистими листковими деревами ми побачили багато хат, що належать до німецького католицького палестинського товариства. Місцевість зветься Табга та була нашою метою на нинішній день.

Ми висіли й пішли до гарної оселі. На великий, відкритій до моря веранді головного будинку приняв нас як господар німецький професор, Шміц, що зі своєю довгою сивою бородою та в своїй довгій сивій рясі виглядав на черця та живе тут від довгих літ сам зі своїм слугою. У мирних часах не проходить і день, щоби не загостив сюди паломник та не переночував у заїзді в Табга. Але тепер весь цей рух завмер зовсім і старий вчений жив тут цілком відрізаний від світа та самітно наче пустельник.

На північний схід від Табга стоїть горб, Тель Гум, що спадає безпосередньо до води. Переказ подає його як те місце, де п'ять тисяч свангельських людей нагодовано п'ятьма хлібами і двома рибами. На його вершку побудували недавно Італійці гостинницю з каплицею. Кілька хат дальше на північний схід—це Капернаум. Близші гори стають тепер темно-сиві, посыпані чорними цятками; це базальтові брили. Дальші гори за ними виглядають у свіtlі западаючого вечера слабо фіолетно, тіни їх долин темно-голубо, а озеро голубо наче море. Одиноча зелень у краєвиді—це два пункти Табга й Капернаум, бо трава і зілля на горбах спалені сонцем, сіро-жовті та крихкі наче скло. Тільки під час сіріюї весни вкриває килим сочистої зелені та пестрих цвітів назірь оці голі гірські узбічча.

Сонце котить ся в низ, а тіні західних гір пересувають ся через темну поверхню озера та виривають звільна на збочах східних гір. Фіолетна краска уступає місце сірії, червоний відблеск сонця зникає, і з тиха, святочно спускається вечір на хвилі святого озера. А я пригодую собі друге святе озеро, Тсомаванг Тибетанців, Манассаровар Гіндусів, на берегах якого я провів у мирний час один місяць. Ніяке третє озеро не мало такого впливу на віру й думання міліонів і ще раз міліонів людей, як ці два. Хто купається у Манассорварі або пе з нього воду, так кажуть святі індійські письма, той війде у рай

Брами. А на берегах генезаретського озера, яке тоне тепер у вечірній тіні, зазвініли перший раз слова, відомі нам добре від нашої молодості та останніми відмовлювані на смертній постелі, слова: „Отче наш“.

14. Капернаум.

На другий день професор Шміц показував нам ціле своє домівство, свої археологічні знахідки та численні образи і ритовини на стінах своєї великої робітні. Найбільша частина була біблійного змісту, багато з них представляло події на і над Галилейським Морем: Петрову ловлю риб, бурю на морі, Ісуса ходячого по воді, воскресення Яірової дочки і інше.

О $\frac{1}{2}$ 10. год. ми розпрашалися. Пустельник глядів ще довго за нами, коли наш човен віддалявся в північно-східному напрямку.

Слабий південно-східний вітер жене нас вперед. День ясніє прогарно. Температура виносить о 10. год. 31,2 ступня в тіні і 28,9 у воді. Отже спеку можна витримати, що найменше вона не така, як я побоювався після різних описів. Ми веслуємо здовж берега. Останні дерева малої німецької оази зникають. На березі стоять поодинокі, мабуть покинені хати. Потік, що журчить мельодійно, вливається в озеро та обертає млин. На збочах, покритих базальтовими брилами, пасуться кози і вівці, а на вершку найближчого горба підіймається італійський дім, якому війна змінила хвилево призначення; тепер були там турицькі стапні війська.

Перед нами виривають на камянистому березі Капернауму дерева евкаліпту і верби. Кілька висунених наперед коротких мурів творить малу присгань на човна; тут причалюємо.

У Капернаумі мають Францішкані гостинницю й земельну посілість. Цілу посілість окружас камяний мур для охорони перед грабіжними семекійськими Арабами, що живуть тут в округах Гергезенців і Гадаренців та вже нераз вдиралися до Францішканів. Який тихий й опущений цей двір! Хата занедбана, ростиність здичіла!

Старий францішканський чернець з довгою, білою бородою та приязно усміхненими очима виходить напроти нас, вітає нас широко та представляється як брат Венделін. Він Німець і з фаху архітект, жив дванадцять літ в Єрусалимі та прийшов перед

десятьми роками до Капернауму, де живе в цілковитій самітності зі своїм слугою. Гостей не має він де примістити, тому Й не можуть паломники лишати ся в Капернаумі. Брат Венделін кермує тут розкопками Німецького Орієнタルного Товариства, які перервала очевидно війна, але він не хоче покидати Капернауму, бо бойтися, що Араби можуть знищити осягнені здобутки.

Перед самою верандою хати стоїть найвизначайніша знахідка цих викопалин, руїни синагоги в римському стилі з високими на три метри, білими вапняковими стовпами, що лежать більше або менше ушкоджені поміж останками своїх гарних коринтських капітелей. Мистецько оброблені основи ще в добром стані. Розміри синагоги виносять 24,5 і 18 метрів; молитовна салая окружена з усіх боків, крім східного, аркадами. Архітрав, прикрашений гарно виробленими цвітними і листковими орнаментами, двигав ще менші стовпи середнього поверху. Головний фронт виходив на південь та мав потрійний портал і широку на три метри терасу без колоннади. До східних і західних входів ведуть удержані ще тепер добре сходи.

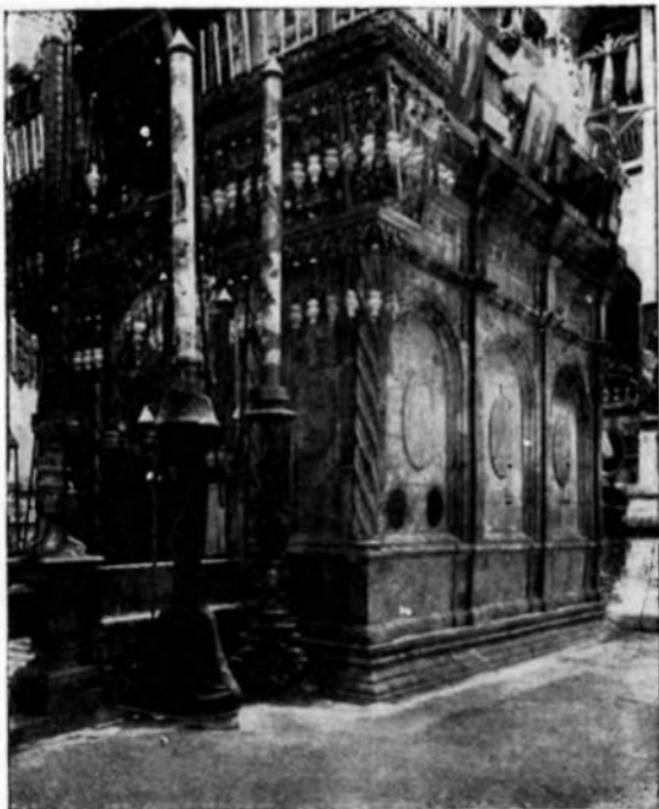
Про положення Капернауму сперечалися вчені довго. Німецькі викопалини розвязали тепер проблему. Відомо, що там, де жила теща Петра, побудував коло 600. року Йосип із Тиверіяди базиліку; її осьмикутні основні мури, прикрашені гарною мозаїкою, віднайдено. А в хаті Петра жив Ісус зі своїми учениками під час побуту в Капернаумі. Кругом є ще багато дальших останків камяних домів і певно криється ще в землі багато тайн. На схід від синагоги натраплено на останки будинку, що був правдоподібно в четвертім віці школою.

Брат Венделін стверджив, що по тих чудесних відкриттях не може бути більше ніякого сумніву: тут була синагога, яку подарав римський сотник жидівським вельможам у Капернаумі. Коли потому цей Римлянин просив помочі в Ісуса для свого смертельно хворого слуги, вставилися Жиди за ним і сказали до Вчителя: „Він варта того, щоби Ти йому це зробив, бо він любить наш народ та вибудував для нас школу“.

Також і пам'ять про настоятеля святині, серед розвалин якої ми звільна походжали, не загине ніколи. „Ось прийшов муж, на ім'я Яір, що був наставником у школі, та впав Ісусові до ніг і просив його зайти до нього в хату; бо його одинока дванацятирічна дочка лежала в останніх судорогах. А коли Учитель зволікав, надійшов один із слуг настоятеля школи і сказав до нього: „Твоя дочка вмерла, не труди Вчителя“.

Гетсеманія.

Каплиця Святого Гробу зовні.

Криниця Марії в Назареті.

„Але Ісус сказав: „Не плачте, вона не вмерла, тільки спить“. 1 він увійшов до хати, взяв її за руку і сказав: „Дитино, встань!“—і вона встала сейчас“.

На котрім горбі біля Капернаума відбула ся проповідь на горі, цього не знаємо. За те знаємо добре, що в цій синагозі гомонів голос Сина Чоловічого та що його ноги дотикали кам'яних плит, по яких ми тепер ходимо. Євангелисти говорять часто про те: „А в суботу він пішов у синагогу і навчав“. — „Те сказав він, як учив у синагозі у Капернаумі“. — „І він встав, пішов із синагоги в дім Симона і сказав тут: „Я є хліб життя!“

Коли б це каміння могло говорити! Коли б воно сказало, що воно чуло і бачило! На південнім боці стоять ще тепер частина муру, від котрого відбиваються відгомоном слова: „Я хліб життя!“ Через дві тисячки літ прислухались до цих слів безчисленні покоління на цілій земській кулі. У міліонах біблій стоять вони на більш чим триста мовах. Вони гомоніли з проповідниць і вівтарів, повтарялися при колисці й над гробом, стоять на пергаміні середньовічних рукописів та на купулах катедр; вони давали засмученим потіху і надію та відчиняли мертвим вид у блаженні луги „по той бік Йордану“. Але тут, де тепер ще лише ящірка і павуки повзають по розжарених від сонця кам'яних плитах, гомоніли вони із уст самого Сина Чоловічого та говорять ще сьогодня до паломників із непоборимою силою.

У Капернаумі в Симона Петра був Ісус як дома й євангелісти звуть Капернаум його містом. Тут стояв римський гарнізон, тут стягано мито, тут плачено податки. Попри брами Капернауму йшов один із великих римських шляхів, його численні пишні сліди тягнуться ще сьогодня через цілу Палестину. А на півночі недалеко від міста лежить теж гора Барікат, місце благословенства, де по думці деяких дослідників відбула ся проповідь на горі.

Капернаум є все ще метою численних прощ. В 1913. році прийшло сюди понад 10 000 паломників, Еспанців і Поляків, Італійців і Французів, Бельгійців й Англійців та тисячі Росіян з Єрусалиму, що прийшли сюди пішки порохами гостинця під тягарем своїх кухонних приборів та мішків з провіяном. Росіяни, як казав брат Венделін, відзначали ся особливо гарячою вірою і дитячою побожністю. Німці мандрують звичайно окремо замкненими групами. По Великодні приходить сюди щорічно велика паломницька каравана.

О $\frac{1}{2}$ 2. год. ми стиснули руку братові Венделінові та вернули назад на поклад. Вітер устав; температура воздуха була 33,8 ступнія, води 31,4. На півдні, де Йордан покидає генезарське озеро, зникає берег цілком у мраці, наче б ми їхали в морському заливі. Ми пливемо на північний схід. Поміж голими прибережними горбами, по котрих наш Спаситель незлічені рази мандрував зі своєю рибацькою громадою, лежать кілька метрів від берегу руїни Хорасіну; час до часу розбивають тут Бедуіни свої шатра та пасуть свої череди. А на схід від Хорасіну лежить Бетсаїда в безпотішній околиці; туди пішов Ісус, як почув про смерть Івана Хрестителя. Поміж цими двома місцевостями вливається ся Йордан в озеро.

Туди ми їдемо тепер. Перед нами показується з озера звернена на південь смуга, що зникає зараз у свіжих зелених водах. Ми попадаємо на мілкі місця та мусимо обіздити кругом висунений вперед язик з намулу. Краска води стає мутна, небавом є вже сиво-броннатна, а струя пливе звільна на південний схід. Під цю пору року вона все дуже слаба, але під час і після дощевого часу спливають часто великі маси води з Гермону та з галилейських гір. Тепер робить Йордан лише скромне враження. Він широкий ледви на трицять метрів. На лівім березі стоїть лісок евкаліптів, на правім стоїть кілька розбитих бедуїнських шатерів; там на березі купається юрба жвавих, бронзовово-броннатних дітей, а в прибережнім намулі бушують сіро-чорні буйволи; із деяких видно понад водою тільки роги, очі і писки. Верблюди й корови пасуться на степі, їх стережуть чуйні собаки.

Ми повеслювали кусень горі рікою, а потім назад. Свіжий західний вітер здіймив ся, а як ми вернули назад на озеро та звернули до Тиверіади, став він такий сильний, що хвили вливалися в човен, а наші чотири рибаки мусили працювати так, що аж весла тріщали. З великим трудом ми добилися остаточно до дерев евкаліпту на березі Капернауму. Тут ми висіли та зішли у маленькій пристані наші останні харчі, до яких додав був браг—Францішканець хліб, огірки й боклажани.

Коли вітер трохи надстав, розпустили ми вітрило та з доброю скорістю прибули до Магдалі. Потім вітер нагло цілком устав.

Коли ж він іновід підняв ся, показалося на південнім заході кілька слабих світил—ліхтарів у Тиверіаді. Звільна біль-

шали вони. Над нами мерехкотіли зорі, а під нами кипіли темні тайни глибини. Ось вже були ми біля прибережних домів та веж у Тиверіяді, висіли на міст та пішли спішно під білу заслону сітки від мух.—

15. Над криницею Марії в Назареті.

У Тиверіяді я позволив собі ще на один день спочинку. Дня 27. липня забрав мене віз із Назарету і тісно почала ся серед безчисленних закрутів ізда в гори поміж Йордановою долиною і Середземним Морем. Дивне почуття, що треба з трудом драпати ся в гору 208 метрів, щоби дійти тільки до висоти моря. До висоти Назарету треба ще піднести ся на 350 метрів. Терен починає підносити ся, ще заки вийти з Тиверіади, і це підвищення спершу найбільше стрімке. Небавом уже лежить водяна поверхня генезареського озера у вінку сирофіолетих гір глибоко підомною. На півночі понад галилейською височиною та гавранським низом підіймається гордо й могучо Гермон, а на південному заході видно круглий, порослий дубами стіжок Тавору.

Потім зникає Галилейське море, ми вже на горі і тепер їдемо швидко через долішню Галилею, що вже перед 1900 роками була багатою, пишною провінцією та стояла у звязках із цілим відомим тоді світом. Прастарі шляхи до Єгипту, Вавилону і Риму йшли через ці гори і ці долі, сюди переходив один із великих військових шляхів старих віків, по котрім машерували македонські гонщики та римські легіони. Із міст над берегами Середземного Моря висилано крізь долішню Галилею через Бетсан до Гілеаду й Арабії, а в Капернаумі над великим шляхом, що лучив Дамаск із пустинею, сидів митарем апостол і євангеліст Матей. Галилея — це правітчина християнства.

Гори вапнякові, але с теж сліди вульканічного діяння, часто видно брили базальту і ляви, і, як у Тиверіяді, так і тут показують ся гарячі сірчані джерела. Долішня Галилея має передовсім корчеві ліси із сикомор і міртів; інші дерева, як дуби, клен і т. д. появляють ся тільки поодиноко; таксама кактус. На збочах і в долині досніває між широкими нивами олівневе дерево. Наводнення добре і земля врожайна. Череди чорних овець і білих кіз пасуться на луках, рідше рогата худоба. За

часів Христа було населення далеко численніше, чим тепер; Галилеєць славився чесним і хоробрим. Тепер стрічається лише рідко Бедуїна на коні. Край пустий, села невеликі.

По трох годинах їзди доїзджу до Кафр-Кенна, після передказу біблійного Кана, де Ісус як весільний гість, перемінив воду в вино. Із тисячі мешканців половина магометан, решта греки і римські католики. У кріпості церкви, побудованої Францішканами, є гебрайський напис з часів Константина Великого; передказ каже, що тут стояла синагога, побудована на місці, де збулося чудо при весільному святі. Пізніше вибудувано тут християнську церкву. Хрестоносці поставили на цьому місці нову. Сьогоднішня церква, розширенна в 1880. році, вже третя. Найстаршу з тих трох церков пригадує галка з колюмни, що переважається в збірці старинностей церкви. Францішкані впевнюють навіть, що кусень муру походить з часів Христа.

Їдемо далі до Ель-Мешгед і Ер-Рене. По дорозі бачимо гарні краєвиди. Зелень дерев відбиває гостро від сірих скал. Під тінистою морвою відпочиває сирійська родина, а в оливнім гаю розложився цілий табор. Довкруги криниць зібрались пастухи з чередами кіз.

Тепер взяли ми вже останній горб. Передомною на збочу лежить Назарет, мішанина сірих, ясних кам'яних домів із плоскими або піраміdalними дахами, з церквами й куполами, крутими дорогами й вулицями, з фіговими й оливними деревами та кипарисами. Вулиці й доми ясніють у палкій соняшній жарі. Але нагородою за те є далекий вид звідси з гори. На півдні отворяється долина Езреель, на заході висувається Кармел, наче могутній язик, у синє Середземне Море, на сході видно долину Йордану, на півночі царює все ще Гермон як могуче знамя.

За Христових часів був Назарет невеличким селом, про яке говорено звичайно: „Що може бути доброго з Назарету?“ Тепер це місто з 15000 мешканців, між ними три п'яті християн. За Христових часів був може вуличний рух ще більше барвний і живий, як сьогодня. Сьогоднішній європейський характер міста не є власне привабливий. А прецінь вражіння пориваюче, коли нагло побачити перед собою на склоні цю місцевість; бо сюди прийшов Син Чоловічий і жив у місті, що зветься Назарет, щоби сповнилися слова пророка: „Будеш звати ся Назореєм!“

Але тепер в долину до міста! Біля славної криниці Марії Аїн Маріям, найкращого з усіх памятників Назарету, я зупиняюся.

Знаємо зі Святого Письма, що Ісус пробув найбільшу частину свого життя в Назареті та був там під рукою своїх батьків. Тому звали Його загально пророком із Назарету, або Назореєм. Ще на хресті було написано: „Ісус Назарейський, цар юдейський“, а Павло звав ся „провідник партії Назореїв“. Імя цього міста є отже невмируще в історії християнства та не змінилося за 1900 літ. В Арабів зветься воно Ен-Назіра, а християни на сході звуться самі Назореями.

Памяток із часів Христа в Назареті багато, але їх правдивість більш або менш сумніва. Лише одна з них носить у собі доказ свого віку, це криниця Марії; бо тут виступає сильне джерело. Воно появляється ся наверх біля церкви Гавриїла, збудованої на памятку слів Луки про ангела Гавриїла, якого „післав Бог у місто в Галилії, що зветься Назарет, до діви, що була заручена з мужем на імя Йосип“. Попри вівтар цеї церкви пливів джерельний потік, тут миють ся звичайно греко-католицькі паломники. Низше церкви при роздоріжжю збирається вода під тіністим склепінням в малому кориті, Аїн Міріям. Звідси беруть жінки з міста, молоді дівчата й діти щоденно воду в свої глиняні збанки й горшки. У мирні часи навіть знатні дами визначували тут залюби побачення зі знакомими, щоб обмінятися новинами. Тепер під час війни це не вважається відповідним, бо половина криниці, відділена парканом, є призначена для жовнірів.

І Мати Марія ходила теж до цеї криниці, що це сьогодня носить її імя. Коли Бен-Гура, у романі Уелеса того самого імені, ведуть у кайданах на галеру, приходить він теж до Назарету і Декуріо, його сторож, спочиває хвильку при цій криниці. Тоді з'являється ся столяр Йосип в товаристві свого сина з ясним каштаново-буруватим волоссям, темноголубими очима та надземно любою повагою в чертах. І син наповняє збан водою, подає його вязневі та кладе свої руки з благословенням на його голову. Від тої хвилі настрій Декурія наче змінюється і він сам помагає втомленному Бен-Гурові сідати на коня.

Назарет має багато церков, монастирських шкіл, гостинниць та інших милосердних заведень ріжних християнських громад. Що з того належало до західних держав, те перенесено тепер на казарми і шпиталі. Веселий брат-Францішканець водив мене всюди по святих місцях, при світлі смолоскипа я перейшов теж лябірінт хідників і крипти Благовіщенської церкви. На вівтарі читаємо слова: „*Verbum caro hic factum est*“ і чернець показу-

вав мені місце, де стояв Гавріїл, коли приносив вість Діві Марії. І синагога ще є, про яку говорить ся в Луки: „І він пішов до Назарету, де виховував ся, і пішов по своїм звичаю, в суботу до школи, станув і хотів читати“. Істновання її можна слідити через яких 1350 літ взад.

Вкінці брат Севастіян пішов зі мною в горішню частину Назарету, де я пробув день в хаті одної родини Вагнерів і тому, щоби віддихнути холодним гірським воздухом та порядно відпочати, бо малі різниці сиділа ще трохи в моїх костях, і щоби збагатити мій альбом шкіців народнimi типами.

16. Крізь верховину Самарії.

Дня 29. липня сидів я вже 1,6. год. вранці на возі. Дорога вела трохи стрімко в долину і незабаром Назарет щез мені з очей. Моєю сьогоднішньою ціллю був Набуль (Сіхем). Звідси ще лише день їзди до Єрусалиму.

Стіжок Тавору стояв тепер на сході, на південному сході підноситься ся малий Гермон. На його північному склоні лежить село Найн, де Ісус збудиз із мертвих сина вдовиці. На схід від нього Ендор, де король Савло питав чарівницю. Передомною на півдні замикають овид гори Самарії, на заході бачу могучу скелю Кармелю, що висувається в Середземне Море наче п'єдесталь гігантичного, невидимого памятника — не для лицаря в шеломі і панцирі з добутим мечем, але для князя мира з пальмовою гількою в руці.

Передомною простягалась тепер низина Єзрееля або Есрельон, величезний степ, покритий лиш сям і там малими селами, кукурузяними полями та іншими ростинами. Стрічаємо ка равани верблюдів зі збіжжям, ведені жовнірами. Опустіло виглядазо село Ель-Афулє; воно складало ся ще тільки з голих ліплених мурів; задля кількох випадків холери спалено перед кількома місяцями всі хати, їх мешканці жили тепер на степу в шатрах і вітром підшитих хижах. Понадто власне перед двома днями обкидали це місто французький і англійський літаки бомбами, бо це важний залізничний вузол на лінії Гайфа — Дамаск. Девять осіб ранено, одну дитину вбито, але матеріальної шкоди не заподіяно. Під час моого повороту відбувало ся таке бомбардування щоденно, але без більшого успіху; лише кілька залізничних возів спалило ся при тім.

Перед селом Дженін пасло ся кількасот дромедарів. На мальовничих вулицях панувало пестре життя. Довгі каравани верблюдів, наладованих збіжжямі ведених жовнірами, переїздили крізь село, селяни привозили на ослах свій крам на гарний ринок, жінки продавали хліб і огірки, а на північнім кінці села розложили турецькі війська в тіни широкогалузих фігових дерев табор із білих шатер. А над цим роєм білених ліпнянок та сірих камяних домів з плоскими терасами на дахах або піраміdalними червоними цегляними чубками підіймалися корони пальм і вершки мінаретів.

Поза Дженіном веде дорога знов у гору в верховину, що звертається ся гострим кінцем наче вістря кинджалу до Гайфи на побережжю Середземного Моря. Знову видно Назарет на його височині. Скільки історичних споминів оживає тут! Від побіди Гідеона над Мідіянтами і від того дня, як Ілля казав убити Ваалових жреців над потоком Кісан недалеко від Гайфи, аж до Бонапартового маршу до Тавору в квітні 1799. р. впивався цей степ людською кровю більш, чим яке інше місце на землі. Там на північнім заході був один із багатьох військових таборів, що держали разом римську світову державу, доки вона не розлетіла ся, тому що зіпсоване та зbabile покоління не хотіло більше носити меча і збрui; те місце зветься тепер Ель-Ледджун; ця назва повстала з латинського *Serio*. Тут лежало теж старе *Мегіддо*, яке король Соломон казав укріпити, бо сюди переходив головний шлях з Єгипту до Асирії. На сій рівнині впали королі Агасія і Йозія і після обявлення Йоана відбудеться остання боротьба проти Антихриста, коли ангели виллють чашу свого гніву на землю, на тім місці, що зветься по гебрейськи *Гармагеддон* (*Гар Мегиддо* або гора *Мегіддо*). Тут Юдита вбила ватажка Навуходоносора, Гольоферна, що мав змусити жидівські племена „на великому полі Есрельон“ до участі в війні проти Арфаксад в Екбатані (Гамадан у Персії), та виратувала тим вчинком своє рідне місто Бетуллю, що лежить на південній стороні від Джаніну. Чи книга Юдита правдива чи видумана — то в кождім випадку містить вона вірний опис цеї околиці. В долині Есрельон напали на Ізраїля Араби, потомки яких удержали ся ще сьогодня в степах і пустинях, а від заходу нападали на нього Філистимяне.

Так то крізь цю насичену кровю країну бив заєдно живчик війни. Єгиптяни й Асирійці, Жиди і Македонці, Сирійці і Римляни мінялися одні по других; за ними прийшли Хрестоносці і Темпл-

лярії, Монголи і Турки, а вкінці Бонапарте застромив ще тут прapor французької республіки.

Але геть із цими історичними споминами, від котрих мутить ся в голові, і далі на південь. Дорога йде знову в гору. На ліво й на право сірі вапнякові скали. Коням дошкулюють страшливо мухи і гедзи. Небавом іде дорога стрімко в гору і ми перетинаємо залізничну стацію та спинаємо ся далі в гору понад її червоні дахи. Перед нами лежить Самарія (в старині Ефраїм), сильно хвиляста країна поміж морем і долиною Йордану, море скамянілих, велітенських хвиль. Їхні гребені сірі або брунатні є цілком голі, тільки узбічча її долини вкриває сіrozелений килим оливних лісів, що ще не зовсім прийшли до себе по торічній гостині саранчі. Час до часу надійде Араб дорогою, а на збочах пасуться череди білих овець і чорних кіз; такий поділ красок є правильний. Позатим кругом цілковита самітність і тиша. Зелені і сірі ящірки покажуться понад краєм скали та зникають наче на удар чарівним прутиком, як ми зближимося. Так проходить година за годиною в гору і в долину.

У гарнім селі Сілет-ет-Дар даю коням дві години відпочинку та відсвіжується сам в тіні фігових дерев. Харчі маю з собою, можна купити пишні червоножовті мельони, а кава, яку подає мені господар, робить честь свому імені. Біля близької криниці збираються мешканці села, жінки беруть воду або перуть біля і є казочно балакучі. Жовніри зсідають з коней, малу каравану ослів приводять пойти. Один чудовий пестрий образ іде за другим. Один жовнір тужним оком глядить на мій мельон. Бідолаха не має певно гроша, і я дарую йому один цілий овоч. Без слова подяки витягає він кинджал і по кількох хвилях мій дарунок пілкнений; потім втирає вістря в одежду і забирається геть, не удостоюючи нас навіть одного поздоровлення — правдивий Араб.

Є $\frac{1}{8}$ 3. год. по півдні, термометер стоїть майже на 30 ступнів. Коні знов запряжено й далі в дорогу крізь оливні ліси в гору то в долину. Із одного просмуку видко, мимо віддалі 32 кілометрів, зелений овид Середземного Моря. На півдні переходять гірські пасма Самарії непомітно в високорівню Юдеї, що відмежована від сходу долішнім бігом Йордану, вбогу на переходи, та Мертвим Морем гостріще, чим Самарія, що має багатшу природу. Колишнє населення Юдеї було отже більш загартоване й завзяте та задержалося в розсіяних останках до нині. Мешканці Самарії були близші культури, через те розпе-

щені, вигідні і менше витревалі; з їхнього племені живе сьогодня ледви ще декілька соток.

Перед нами царює на круглому горбі село Себастіє, калишне визначне місто, що спеціально називало ся Самарія як корона провінції того самого імені. Оснував його король Омрі з Ізраїля, „що купив гору Самарію від Семера за два срібні талери“. Після трох літ облоги здобув її асирійський король Саргон, а в 331. р. Олександер Великий, бо Самаритани вбили настановленого ним македонського губернатора. Під пануванням Макавеїв зросло її значіння: Помпей прилучив її до римської провінції Сирії, а Август подарував її Іродові Великому, що украсив її та надав їй теперішню назву. Після апостольської історії мав тут проповідувати Пилип; в його пам'ять вибудували тут хрестоносці ґотійську каплицю. Тепер горда корона Єфраїму остала ще лише незначним містечком.

Вкінці мій візник навертає в долину до Йордану. Візд у долину веде поміж двома великими горами: на ліво Джебель Есяміє, на право Джебель ет-Тор, Еваль і Гаріцім у 5. книзі Мойсея, перша висока на 938 метрів, друга на 868. Наче два могучі сторожі стоять вони понад містечком Набуль, славним з давен-давна Сихем, що є метою моєї сьогоднішньої їзди.

Сьогоднішній Набуль має 27 000 мешканців, у тому 700 христіян найріжніших вір та 200 Самаритан, що живуть на південнім заході міста недалеко біля своєї синагоги. Він має вісім більших мошай, його торговля зі східно-йорданським краєм значна; вовна й бавовна — це найважніші предмети вивозу. Численні джерела Гаріціму дають води подостатком.

Про Сихем говорить вже 1. книга Мойсея: „Авраам перейшов аж до місцевости Сихем. — І Яків прійшов до Сихем у крайні Ханаан та розложив ся табором перед містом. — І вони поховали кости Йосипа у Сихем“. Після всякої долі затяжіла рука Асирийців теж і над цим містом. Його мешканців забрано геть, „а асирійський король казав спровадити людей із Вавилону, Кута, Авва, Гаман і Сефараїм (Сірпар) та оселити їх по містах Самарії на місце дітей Ізраїля“. Але частина ізраїльського населення лишила ся на місці, з них та з поселенців витворила ся мішана раса Самаритан, зненавиджених й погорджуваних Юдеями та виключених від участі в церковних відправах у Єрусалимі. Задля того вибудували собі Самаритани власну святиню на Гаріцімі. Її збурено перед 2000 літ, але місце, де вона стояла,

вважало ся далі святым. Останки Самаритан відправляють там ще сьогодня свої богослуження.

За Христових часів мали Самаритани теж мале пошановання в Жидів. Сам Христос остерігав своїх учеників: „Не йдіть до самаританського села“, а коли йшов до Єрусалиму, вислав післанців наперед „у самаританське село, щоби приготовили для нього мешкання. Але вони не приняли його, бо він їхав у Єрусалим“. Однак пізніше поширила ся Христова наука і тут.

У 67. р. здобув цілу Самарію цісар Веспазіян. В його честь звало ся це місто від тепер Флявія-Неаполіс; Набуль — це лише зіпсована форма цієї римської назви.

На південному сході міста показують ще сьогодня криницю Якова. В 4. віці стояла тут церква, на її руїнах побудували хрестоносці каплицю. В її крипті вмурований отвір криниці. Вона глибока на 25 метрів, але літом висохає. Тепер стоїть там греко-православна церква.

„Ісус покинув край Юдеї“, говорить ся в 4. розділі Йоанового євангелія, „та пішов знов у Галилею“. Але він мусів їхати через Самарію. Тоді прийшов він до одного міста Самарії, що звало ся Сихар, недалеко від хутора, якого дав Яків свому синові Йосипові. Там же була криниця Якова“. Сихар, як виходить зі старих подорожніх описів, ідентичний з селом Аскар, що лежить чверть години від криниці. Головний шлях між Юдеєю й Галилеєю йде дійсно якраз через те місце, і ті, що будували тут першу церкву, отже в 4. віці, йшли за певнішим ще в той час переказом.

17. Перший погляд на святе місто.

Тепер лишав ся ще один день їзди до Єрусалиму. Але коні моого візника з Назарету були обезсилені, а в Набулю, так запевняли мене по моїм приїзді, не можна найти воза ні коней. Але тут впливув мій пашпорт, підписаний самим Джемалем пашею, наче чародійна формула: етапний майор поклонився з пошаною перед документом і відразу були до вибору коні й віз.

Коли вранці в неділю, 30. липня, я вставав разом із сонцем. звенів мені в вухах вірш Ісаї: „Поглянь в гору на Сион, нашу кріость, твої очі побачуть Єрусалим!“ і з почуттям повної надії побожності паломника я вибрав ся о $\frac{1}{2}$ б. год. в дорогу.

Сонце було закрите хмарами, що розійшлися доперва протягом передполудня, легка мряка вкривала краєвид, а при свіжому ранньому вітрі видавались мені 23 ступні тепла холодом.

І знов почала ся подорож в гору, то в долину, по добрій, але камянистій дорозі, через плоскі височини Юдеї та крізь висохлі долини; тут і там кукурузяні поля, багато оливних дерев, на збочах кози й вівці, годинами безлюдність.

Коло 2. год. ми добились на вершок гірського хребта, на якому лежить село Ель-Біре з руїнами храму. Тут візник задержав коні та, вказуючи батогом на південь, сказав торжественным голосом: „Ось там Єрусалим“.

Прикладаю далековид до очей. Лишається ще віддалі 13 кільометрів, погода непрозора, ціла юдейська верховина лежить під сіробрунатною мрячною заслоною, зпоза якої видно виразно близькі гірські хребти, дальші в чим раз то більше мутних рисах. А проте видно в цьому мрячному морі гірських хвиль наче маленькі пункти або морські знаки на ліво вежі на Оливній Горі, на право високий мінарет на горбі Міспа.

Їду далі і перший побіжний образ зникає. Доперва за селом Шафат, що віддалене ще лиш на три кільометри від Єрусалиму, відкривається повний образ святого міста з його вежами, копулами, мурами та роєм стиснених разом домів. На північний захід від старого міста пізнаю вже серед зелених городів піраміdalні цегляні дахи нової християнської дільниці перед брамами Яфи і Дамаску.

Довше, чим годину, задержав ся я тут на склоні гори Скопус, на схід від місця, де Тит в 70. році мав свою головну квартиру. Оцю одиноку в світі панораму я мусів затяmittи раз на все. Я почував себе так, як побожний богослівець під час богослужіння. Оцей перший виразний вид святого міста з гори Скопус перевисшив всі очікування.

Обсерваційний пункт лежить невисоко; тому показує він місто в сильнім скороченню та під вузким кутом погляду. Образ Єрусалиму виступає як сильна сілюста в приємно живих красках на тлі ясніших гір і, хоч як мало архітектонічної краси можуть мати поодинокі будинки, — то в тім віддаленню зливають ся вони в одну мальовничу цілість привковуючої краси.

Наче ясні стяжки віуться гадюками дороги з усіх сторін у місто. Якраз переїздить попри нас каравана в дорозі до Набулю і деякі більш зухвалі сільські дівчата стають з цікавости, щоби нас оглядати.

На південнім сході підносить Оливна Гора свій плоский хвилястий хребет. Один кільометр на захід від неї лежить Єрусалим. Поміж ними різка западина — долина Кидрону; вона тягнеться на південь та лучиться зараз понизше силоанського ставу з долиною Гінному. Обі вони окружують Єрусалим зі сходу, півдня і заходу, а береги спадають від мурів стрімко в долину. Третю долину Тиропеону, що йде на схід від міста в напрямі до силоанського ставу, наповнюють у більшій частині останки будівель минулих часів.

Чому стоїть Єрусалим на оцім особливім місці? Понура краса околиці та відносно здорове підсоння не дають ще достаточного пояснення основання міста. Пливучої води нема, а віддалення до моря велике; долини Кидрону і Гінному висохають літом цілковито. Буйних лісів теж не має, край голий; тільки сям і там оливні або деякі інші дерева творять зелені пункти. Великі комунікаційні шляхи теж минали Єрусалим, бо на філістимській низині та на саронській рівнині їздило ся краще; також і маси завойовницьких військ аж до Наполеона воліли цю дорогу. А проте в цій околиці тибетанської висоти й спокою лежить Єрусалим, оскільки знаємо, від більше, чим 3300 літ.

Назва Урузалім находить ся в клиновім письмі і у вавилонській мові від кінця 15. століття перед Хр. на глиняних таблицях, відкритих у 1887. р. в Єгипті біля Тель ель-Амарна. Перша книга Мойсея згадує її перший раз тоді, як подає, що Мелхиседек був королем у Салем. Книга Суддів називає „Євус, то є Єрусалим“ королівським містом Євусів. Євусії укріпили місто, але король Давид відібрав їм його, як розказує друга книга Самуїла: „А король пішов зі своїми мужами на Єрусалим проти Євусіїв, що мешкали в тім краю. Але вони сказали до Давида: ти не ввійдеш сюди, бо сліпі і хромі наженуть тебе. Вони думали, що Давид не ввійде туди. Але Давид здобув замок Сион, то є Давидів город... Отже Давид мешкав на замку тай звав ся він Давидовим городом. І Давид утверджив його навколо, почавши від долини Мільо. Соломон украсив місто та заставив багато робітників, „щоби збудувати дім Господній і свій власний дім і Мільо, а також і мури Єрусалиму“.

Отже Єрусалим прастиарий та був мабуть святістю, як Берсеба, Геброн і Бетель, ще заки зайшов сюди народ Ізраїля. Оцей привілей святого місця усунув певно взад всі інші згляди та запевнив містові істновання. Не маючи пливучої води, на-

селення помагало собі джерелами, криницями ставами та назбираною дощівкою. Відмежоване положення, серед юдейської верховини, далеко від побережжя, відрізане Мертвим Морем від моавських гір та арабської пустині, не перепиняло ні кочівників, ні паломників, ні завойовників добиватись аж до мурів Єрусалиму.

Мій візник дістає тепер приказ завезти мене до закладу цісаревої Августи Вікторії на Оливній Горі, де Джемаль паша має свою головну кватиру. Їдемо наперед кусень в долину аж там, де дорога до Набулю лучить ся з гарною, нововибудованою дорогою, що широким луком проводить через східні височини Скопуса до північних горбовин Оливної Гори. По дорозі стоїть пишний замок, вибудований Англійцем, сер Джоном Грей Гілем; в мирних часах проводить він тут щорічно кілька місяців; тепер мусів його віддати на воєнні цілі. Турецькі шатра розбиті кругом на узбіччях, стрічаємо вістунів на конях та ідуших офіцирів.

Від замку йде дорога кільометр на південний схід хребтом Оливної Гори, тут відкривається ся панорама у всіх напрямках, особливо на схід і на захід, перед якою мусить бліднути вид із гори Скопус. Місто видно із заєдно іншої перспективи. Спершу з півночі, потому з північного сходу. Із закладу Августи Вікторії лежить перед нами цілий східний мур та площа перед святынею; коли йти далі цею пишною дорогою на південний захід аж до монастиря Кармелітів, звідки на ліво йде стежка до Бетфаге і Бетанії, а на право друга здовж склону Оливної Гори до Гетсеманії, то осягається ся найвищий пункт; бо ні з якого іншого місця не виглядає святе місто краще, як звідси.

Йду кілька кроків у долину до російської церкви Марії Магдалини; тут то мав Ісус, після переказу, оплакувати Єрусалим і звідси можна обняти оком ціле місто.

На переді східний мур у цілій своїй довжині від північного до південного кута та його обі брами, Золота й Стефанова. Позатим широка площа святині Гарам еш-Шеріф, що займає п'ять частин цілої поверхні міста, з пишною мошесю Омара на місці, де перше стояли святині Соломона й Ірода. Південний міський мур сильно скорочений; можна ледви догадувати ся, де стояли брами гноєва і сионська, остання недалеко від гробу Давида. Там копула синагоги в гетто, позатим арабський монастир. На ліво від Омарової мошії виступає наперед вежа Давида як велітен-

ський камяний куб; побіч неї розпізнати можна верхню частину брами Яфи в західнім, відверненім від нас міськім мурі. Майже в середині хаосу домів здіймається німецька церква Спасителя, а в її сусідстві церква Святого Гробу з голубою купулою. Далі на право, саме понад Золотою брамою, величезний бльок будинків, що належить до *Notre Dame de France*. Ще далі на право австрійська гостинниця та великі російські дільниці на північному заході міста. Далі йде лук Ессе Ното та заосмотрені в стрільниці башти брами Дамаску в північному і північно-західному мури, де можна розпізнати теж браму Ірода. В тій самій околиці показується теж абісинська церква, а на право від брами Степана, де є став Бетесда, саме над самим північним рогом муру, видно на кінці овиду горбок Міспа.

Передня частина панорами звертає особливу увагу. Від основ східного муру спадає терен досить стрімко до долини Кидрону. Перед муром на склоні є безліч магометанських гробів. Жидівське кладбище лежить по цім боці на склоні Оливної Гори, трохи на південь від нашого обсерваційного пункту. Камінь на камені вкриває узбіччя, що цілком вкрите білими цятками. Магометани й Жиди шукають собі місця на похоронення по обох боках долини Кидрону, бо це після жидівського переказу має бути Йосафатова долина, долина страшного суду, про яку говорить пророк Йоіл: „Тоді зберу всі народи, зведу їх разом у Йосафатову долину та буду їх там судити... І встануть народи та прийдуть на Йосафатову долину; бо там я буду сидіти й судити всі народи кругом“. Тоді Христос буде стояти на східнім мури Єрусалиму, біля золотих воріт, а Магомет на Оливній Горі і тут буде відбуватися суд над усім народами світа.

Поза нами підноситься російська церква Марії Магдалини понад темні кипариси й оливні дерева своїх сім золотих купул на подобу цибуль, що блищає у свіtlі заходячого сонця наче полумінь вогню. Церкву збудував у 1888. р. цар Олександр III., під час війни вона замкнена; її замки запечатані, а ключі переходяться в американського консуля.

Але вкінці корона всього, панорама на сході! Там видно Мертвє Море теплої блакитно-морської краски майже в цілій його довжині; прибрежній край, Ель-Гор, мерехтить ясновітто, майже біло; зеленава стяжка тягнеться крізь нього; це Йордан, що пережив і нужденний плине поміж гущавиною до свого устя, щоби загинути в палючій солоній воді Мертвого Моря.

Ерихону більше не видко; він лежить у тіні крайніх склонів юдейських гір, продовження яких закриває також західну частину моря. За те цілий східний беріг виступає тим виразніше; стрімкі скалисті стіни підносять ся від нього в гору до моавських гір, що творять найкраще тло голубої далечіні. На південнім сході видно дику, вузку долину, крізь яку ріка Аррон у дощевий час перекидає бурхливими каскадами свою солодку воду в данину солоним хвильям. Впрочому не можна розріжнити ніяких подробиць. Лінія горизонту майже горизонтальна без шпилів, у противенстві до юдейської верховини. А як ця остання переходить суцільним ланцюгом в гори Ефраїму й Галилеї та в Ливан, так моавська верховина переходить у Гіллєад, Гавран і Антиливан. Поміж обома глибоко врізується долина Йордану, яку на півдні продовжує залив Акабо. І як на заході через Єрусалим понад плоскою високорівнею Юдеї наче відчувається ся закриті хвилі Середземного Моря, так теж поза моавськими верхами криється ся море сирійської пустині з повінню сірого пилу, зі спаленими пустарями і жовтими надмами. Там то мандрують анізійські Араби зі своїми шатрами і стадами від криниці до криниці, там їдуть Бедуїни на своїх швидких кобилах. А на найдальшім сході, у віддалі 90 кільометрів, пливе райська ріка, королівський Фрат, а на його березі стоїть Вавилон та кріє про свою минулу велич.

Стоймо тут на Оливній Горі 800 метрів над поземом Середземного Моря, Мертвє Море лежить 394 метри нижче, отже майже 1200 метрів під нами. Віддалення до найближчого місця на березі виносить лише 21 кільометрів, до устя Йордану 30, до моавських гір 50; але чистий вечірній воздух присуває нам голубу поверхню води далеко близше. З Оливної Гори спадає терен круглими хвильами до моря. Поміж ними й Мертвим Морем юдейська пустиня, що в давній давнині, з якої походять найстарші документи, мусіла бути таксамо суха й неврожайна, як і тепер, мимо всіх снів та віщувань пророків.

Заклад цісаревої Августи Вікторії — це пишна будівля в римському стилі; вона викінчена доперва 1910. р. та коштувала чотири міліони марок. Частину її становить церква Вознесіння, її чотирокутна вежа з піраміdalним, двоповерховим дахом, висока на 60 метрів. Ціла будівля має рівночасно характер замку й церкви та перевисшає всі модерні будівлі Єрусалиму своїм шляхотним, спокійним стилем та мило вражаючим браком всяких пересадних прикрас. Через портал виходить ся на

замкове подвір'я, прикрашене бронзовими статуями цісаря й цісаревої.

Заклад був призначений на місце відпочинку та був відданий під час війни в розпорядимість турецькому правительству. Як вже було згадано, мав тут Джемаль паша свою головну квартиру. Але будівля така велика, що могла би вповні вистарчити на обі цілі. Вона стоїть під зарядом сестри Теодори, що займається з рівною старанністю опікою над хворими, як і приміщенням турецьких офіцерів, що мешкали в чудових, ясних кімнатах з чудовим видом. Управителька повела мене через всі ті довгі салі, коридори, читальні і. т. д., а вкінці в гарну церкву. Через малі двері ми вступили на горішню галерію церкви, напроти головного вівтаря. На задній стіні галерії висить модерний образ, що представляє Спасителя в природній величині та в позиції, подібній до Торвальдзенового Христа, так живо, що кождий мимовільно здрігається, наче би Учитель ішов живий до нас.

Джемаля пашу очікували в Єрусалимі аж за кілька тижнів. Для мене були приготовані пишні кімнати. Але вже ізда сюди повчила мене, що віддалення цього дому від міста, яке я передовсім хотів бачити, за велике для мене. Я відірвався отже від цієї пречудової панорами, красу якої я пізніше мав ще часто нагоду подивляти, та поїхав великим луком через Скопус до нової дільниці Єрусалиму, де я відвідав німецького консуля, дра Броде, а потім найшов вигідне приміщення в німецькім готелі панів Фаст при вулиці Яфи.

18. На вулицях Єрусалиму.

Єрусалим уважається в Європейців, що живуть на побережжю, майже за санаторію. Висоту його положення подають наші атласи загально на 790 метрів. Це є правдиве для північно-західного кута міста. Але Омарова мошеля лежить лише на висоті 744 метрів, а південний міський мур біля брами на висоті 725. Для властивого міста серед мурів можна отже приняти пересічну висоту 770 метрів.

Тепер, з початком серпня, була ніч майже холодна. Навіть коло полуночі спека не була невиносима. Через постійно блакитне небо не плила ніодна хмарка. Дощу тут літом не знають. Квіти й трава, що прикрашають у час Нового Року і на весну під час дощів поля і стоки гір, були спалені. Тільки водні мельони доспівають в час тої довгої посухи; бо для них вистарчає обильна роса, дощ був би для них шкідливий. Пізною

осінню приходять перші хлющі, а зимою опади більш чим обильні. У травні й жовтні йде через край душливий подув самум або шірокко, обезсилює і усипляє людей і звірів. Не тільки листя ростин скручується ся, навіть скляні шиби тріскають на кусні, коли рами викривляють ся на спеці.

Скільки то паломників зі всіх християнських країн мандрувало в минулих століттях аж дотепер до цього міста, що криє в собі найбільш коштовний спомин, місце історії Христових терпіння! Зі всіх держав світа приходять вони; з католицьких і протестантських, сушою через передню Азію або кораблем через Середземне Море. Вони висідають у Яфі та йдуть потім пішки. Або йдуть залізницею в юдейські гори та входять до міста через браму Яфи.

Мусіла прийти світова війна, щоби здергати оцю світову мандрівку. Від трох літ лежить Святий Гріб майже забутий під оловяною купулою, а по вулицях Єрусалиму йде лише буденне орієнタルне життя. Незлічимі юрби паломників зникли, на via dolorosa не проливає ніхто побожних сліз. Не треба уставляти ся в довгі ряди, щоби дійти до гробової каплиці; на найбільш відвідуваних святих місцях бачимо тільки мало гостей. Але цілком не висохла струя і тепер. Бо Сирія й Палестина мають багато християн, сам Єрусалим 15 000, між ними 7 000 греко-орієнタルних і 4 000 римо-католиків, решта протестанти, Вірмени, уніяцькі Греки, Копти, Абесинці, Сирійці й уніяцькі Вірмени. Населення міста складається в найбільшій часті з Жидів, а то 45 000; лише 10 000 мешканців є Магометан. Перед самою війною обраховано отже ціле населення на 70 000, то є ледви четвертина населення Дамаску.

Очевидно війна знишила ще ці числа. Нема чужинців, а здібні до зброй мушкини в турецькій армії. Німецькі й австрійські офіцери задержують ся тут у переїзді лиш коротко. Вже з початком війни були в англійських часописах фарисейські жалоби на поведіння війська на вулицях Єрусалиму і на Оливній Горі: обозні кольони й армати мутят спокій Святого Гробу, а в оливних гаях стоять табори свавільних орд. На ділі вулиці для обозних кольон і армат надто вузкі. На базарах я бачив лиш поодиноких жовнірів і офіцірів, що заховували ся поважно і спокійно, а на північнім склоні Оливної Гори стояв, як було вже згадано, лиш один малий табор.

Війни видно було тут загалом дуже мало: час до часу війська, що йшли на фронт у синайській пустині і на південь

від Медини, ту й там теж транспорти верблюдів і ранених. За те над генезарським озером, в Назареті і в Набулю не нагадувало ніщо про війну, і в Єрусалимі було життя далеко спокійніше, чим у Дамаску. Без сумніву було багато вбожества і недостач, але не було властивої нужди, якій старання Джемаля паші не давали розвинутися. Американці і Шведи, що живуть тут від десяток літ, впеняли мене, що в східно-йорданськім краю лежить збіжжя на три роки; нема лише перевозових засобів. Жебраків не видно більше, як звичайно в мирний час на сході.

Під проводом моого господаря, що вродився в німецькій кольонії темпллярів, вступив я в святе місто через славну браму Яфи та пішов наперед крутими, вузкими вулицями попри Святий Гріб на північний схід до німецької протестантської церкви Спасителя, основи якої спочивають на скалах, що носили колись мури *Santa Maria Latina*. Халіф Гарун-ел-Рашід у Багдаді мав у 800. році переслати ключі до Святого Гробу в дарунку Карлові Великому. Цісар Карло казав у найближчій околиці цеї святині вибудувати гостинницю; місце, де вона колись стояла, подарував султан 1869. р. пруському королеві. Тут стоїть тепер церква Спасителя, яку посвятив цісар Вільгельм II. в 1898. році. Вона лежить майже в середині міста, там де сходяться чотири найзначніші дільниці. Її вежа чотирокутна і має на всій стороні отверти лукові вікна, що уможливлюють чудовий вид навколо. На північному заході, зовсім близько під нами, лежить церква Святого Гробу з понурою, вкритою оловом, купулою. Зараз побіч неї завершує золотий хрест меншу купулу греко-православної катедри. Вулиці бачить ся лише ті, на продовженню яких стоїть церква Спасителя. Інші зникають поміж рядами домів, що з гори виглядають дуже незамітно: кубічні деревляні хати, криші яких по найбільшій часті є плоскими копулами. Зі всього, що є серед міських мурів, найважніша Омарова мошя. Менше імпозантна, але замітна є мошя Ель-Акфа з довгою навою і купулою; вона стоїть на терасі високо понад долиною Кидрону на півдні.

На південнім сході лежить жидівська дільниця зі своїми двома купулами, на північнім сході магометанська дільниця. Вірменська дільниця займає південно-західний кут поміж гробом Давида і вежою Давида. Цитаделя, на південь від брами Яфи, впливає могутче своєю масою і простими, сильними лініями. У північно-західній дільниці живуть Греки і Франки. По тім боці мурів тягнуться нові вулиці російської дільниці, що творить для себе мале місто.

Сходимо назад у долину та йдемо старими вулицями. Вони вибоїсто бруковані, вузкі й круті. Часто спадають вони в долину так сильно, що каміння, вичищені лискучо підошвами незлічимих паломників, Жидів і Арабів, творять сходи з низькими, широкими ступнями або гублять ся в темних тунелях базарів; алеж вони безмежно мальовничі і я не міг на них надивити ся. По боках малі, старинні domi і мури, між ними церкви, мошет і синагоги, гостинниці для вбогих і побожні заклади. Архітектонічно цікаві є підпори, що ту й там розпинають свої луки через вулицю.

Сьогодня байрам, але проте місто не має святочного виду: магометани творять лише сьому частину населення. Вони сидять у своїх стрійних турбанах перед своїми крамницями або столами з крамом на малих стільцях, грають в карти та курят нарґілю. Попри їх проходять Араби з сусідства, Бедуїни у своїх довгих, білих плащах і хустках на голові, абесинські і грецькі духовники, коптійські браття, францішканські черці та черниці. Між ними християни сирійського походження у півевропейськім одязу, але з фезом, жінки у серпанках і без їх, несуть діти при грудях або ведуть за руку, турецькі офіцири, жандарми, жовніри. Час до часу вища військова особа. Найбільше прохожих Жидів, тутешніх і прибувших з усіх країв, з Ємен і з Америки, з Бухарі й Еспанії, Персії й Росії, Галичини й Німеччини. Вони носять довгі бороди, чорні капелюхи Fra Diavolo, пейси і кафтани, що тягнуться по вулишних порохах. Як бідно і виснажено вони виглядають! Рука війни важко тяжить на них. Російським Жидам вільно було лишати ся по виповідженню війни в краю, як що приймуть турецьке підданство, і багато воліло оцей вихід, як коштовну подорож і поворот у російське пекло. Серед цього чисто орієнタルного хаосу співає дервіш свої прошацькі пісні, пекар захвалює свій крам, тонкі пахучі хліби, які несе на своїх плечах, або дзвонить без уговорки продавець, щоби привабити спрагнених мандрівників.

А яка музика красок світла! В полуздне осліплюють очі тисячі рефляксів. А над вечір купається ся ціле місто у теплій червоно-жовтій і червоній повіні красок. Як сонце зайде, зарисовують ся сілюети церков і мінаретів, купул і веж, наче справжні мрії, а як місяць розсипле свій блідо-синій блеск над Єрусалимом, будуть ся в душі чужинця до нового життя най-святіші спогади.

19. Христовий Гріб.

На місці, де стояв Христовий Гріб, збудував ціsar Константин Великий між 327. і 336. рр. дві церкви. Останки їх є ще в російській гостинниці, що лежить на схід від цього святого місця. У 614. році зруйнував обі церкви перський король Хозроес II., але в рр. 616—626 відбудував їх наново ігумен Модест, хоч у зменшених розмірах. У 637. р. крайні навистила буря арабського завойовання. Але халіф Омар ібн аль-Хаттаб пощадив християн і їх святощі.

Хрестоносці, що в 1099. здобули Святу Землю, збудували з початком 12. віку над Гробом Спасителя пишні церкви, і хоч у 1224. р. дики орди Хоразмів зруйнували багато, то все таки цілій той заплутаний архітектонічний лябірінт має в подробицях і в цілості ще сьогодня приблизно той сам характер, як і в 1187. р., коли то прогнано хрестоносців. Ціла будова, що підноситься ся понад Христовим Гробом, складається ся з двох головних церков, круглої будівлі (ротунди) Святого Гробу під куполою і з грецької катедри з середньою і бічною навами та з амбуляторією. Між ними і довкруги їх веть ся безконечна низка каплиць, крипти і малих притворів. Частину, збудовану в 1719. р., знищив майже до тла вогонь у 1808. році. Кілька літ після того відбудовано її назад, а Греки й Вірмени обняли її в посідання. Купула над ротundoю церкви Святого Гробу походить з 868. р.

Фасада, що звернена до притвору, на мою думку найкраща зі всіго. Її благородна архітектура походить ще з часів хрестоносців. На західнім боці є чотирокутна дзвінниця, а над головною фасадою від півдня здіймають ся дві вежі з багато прикрашеними луками на мраморних стовпах з византійськими головками. Бік над східною брамою прикрашений камяними різьбами з життя Христа. Кусень їх бракує, він находитися в Парижі у Люврі та представляє візду Ісуса до Єрусалиму.

На ліво у притворі сидять на м'яких подушках придверники; їх уряд є дідичний в одній магометанській родині. Торговці продають хліб і памятки. Під час великих церковних торжеств тиснуться у тім притворі вірні, щоб піймати полумінь святого вогню. Тут відбувається теж обряд миття ніг.

Перед входом спочиває, осяяний світлом пишних лампад, червоножовтий мраморний камінь, на якому після переказу Йосипа з Аритатеї та Нікодима обвивали плащеницею тіло Христа.

Поміж двома могучими чотирокутними стовпами входимо з притвору в округлу церкву Святого Гробу. Її купола спочиває на вісімнацяти стовпах, кождий з них прикрашений малюнком із життя Спасителя, перед ним лямпада. Поміж стовпами на ліво є входи до багатьох малих каплиць; в одній з них мають бути поховані Нікодим і Йосип з Аrimатеї.

Посеред ротунди находитися Святий Гріб, каплиця із рожевого вапняка, обложеного мрамором. Східний причілок прикрашений образами у золочених рямах і золотими лямпадами. Поміж чотирма велитенськими свічниками входимо наперед у малу каплицю Ангела; тут переходиться відломок каміння, яким привалено двері Святого Гробу і на якому жінки-жалібниці ранком у день воскресення побачили сидячого ангела.

Сам гріб довгий трохи більше, чим на два метри, і майже на два метри широкий, отже вузкий, як корабельна кабіна; мраморна sofa на північнім подовжнім боці займає майже половину всього простору. Поверхня мрамору гладка наче лід від поцілунків міліонів побожних паломників. Мені казали, що під ним хоронить ся властиве камяне ложище, на якому лежало тіло Христа. На стінах лежать капаючі золотом образи та горорізба у білому мраморі, що представляє воскресення Христове; на краю одної стіни стоять ліхтарі і посуди з цвітами, а зі стелі звисають сороктри горючі оливні лямпади; по тринацять із них належать до Греків, римських католиків і Вірмен, останніх чотири до Коптів. На вівтарі здовж вузької стіни Гробу читається щоденно служба. Під час моїх відвідин правив якраз вірменський священик богослужіння. Крім нього і мене не було нікого більше в тім місці, перед входом котрого ждуть звичайно цілими днями юрби паломників, заки зможуть клякнути з гарячою молитвою перед мраморною плитою.

Через два круглі вікна гробової каплиці бухає в навечерря Великодня полумінь святого вогню, що має приходити безпосередньо з неба. Чудо стається по молебнях титулярного єпископа з Петри, що проводить цілим обрядом. Тоді то церква набита битком побожними, що не жахаються невигід і ждуть тут цілу ніч, щоб бути поміж першими з них, що запалили свої воскові свічки святым вогнем та забірають горюче світло зі собою домів, як символ радості, яку викликало в сумуючій церкві Христове воскресіння.

На схід від каплиці Святого Гробу переходить ся попід цісарський лук до грецької катедри, середня нава якої ясніє і

блестить від золотих прикрас, від біблійних малюнків у позолочуваних рямах, від золотих лямпад та переладованої золотом пишноти іконостасу на вівтарі. На мозаїковій підлозі стоїть наче хрестільниця, що має означувати середину світа: перед 2000 літ був Єрусалим на ділі серцем відомого тоді світа, поміж Римом на заході, Вавилоном на сході, Асирією на півночі, Грецією, Тиром і Сидоном на північному заході, Єгиптом на південному заході.

Скромна простота північної бічної нави робить далеко сильніше враження, чим неспокійна пишнота головної нави. Глибокий сумерк панує поміж старинними стовпами, луками склепіння й мурами. Зі сходу вливається ся денне світло безпосередно наче із гирла тунелю; на заході воно продістаять ся придушене поміж стовпами гробової ротунди. Із одної каплиці доходять звуки латинських співів та викликують поміж стовпами матовий і містичний відгомін.

Також і три каплиці амбуляторії лежать майже в темряві; нема паломників, що складають жертви, тому світло щадиться; лиш декілька воскових свічок горить у свічниках. Одна із трох каплиць присвячена римському жовнірові Льонгінові, що проколов був копієм Христа, але потім став християнином, як говорить переказ із 5. віку.

На північ від катедри стоять всюди каплиці на місцях, де воскресший Христос показав ся Марії Магдалині і своїй Матері. Маленька будівля на заході — це захристія римокатоликів; тут переховують ся хрест, меч і остроги Готфріда з Буйльону. Показують теж вязничні келії, в яких сиділи Христос і оба розбійники перед розпяттям.

На схід від катедри ведуть сходи в долину до великої крипти, каплиці цісаревої Олени; вона належить до Вірмен та має стояти на місці, на якому стояла базиліка Константина. Оця каплиця — це найбільш вражаюча святість в цілім тім хаосі будинків. Тут так тихо і святочно, що ледви можна відважити ся шептати. Скупе денне світло, що вдирається з гори, бореться даремне з темрявою. Склепіння спочиває на чотирох могучих старих стовпах, які після переказу час до часу проливають слези. Деякі частини стін це тверда скеля, що вказує на колишню цистерну. Сходи ведуть в долину до ще меншої крипти, в якій Олена мала найти Христовий хрест. Бронзова статуя зображує її, як вона держить у своїх раменах хрест.

На південь від грецької катедри ведуть сходи в гору на Голготу. Горіючі лямпади в першій каплиці означають дванацяту стацію на страсній дорозі — *Via dolorosa*. Мраморна плита, у ній діра з берегом, обитим сріблом; тут був закладений хрест Спасителя, в заглибинах по обох боках стояли хрести розбійників. Крізь замітну ще тепер щілину, яка повстала, коли задрожала земля і скла розпала ся, впала, після побожної легенди, капля крові Спасителя в гробницю під Голготою, де лежав похований Адам. Свята кров впала на його голову і збудила його зі смерти.

Також і це святе розпяття переповнено святыми образами, малюнками, свічниками і лямпадами. Все блищить золотом. На право стоїть зроблений з воску чи мабуть вирізблений з дерева рельєф Марії на три четверті природної величини. Вираз лиця вказує на найглибший біль; блеск очей викликує враження життя. Але більш чим обличчя і рук не видно; бо все проче зникає серед золотих ланцюгів та прикрас із дорогоцінних каменів, жертвованих побожними паломниками. На чолі ясніє діядем. Воскові свічки горіли перед рельєфом червоножовтим полумям, а декількох сирійських християн цілювало серед численних поклонів та хрещення рами святого предмету.

Церкву Святого Гробу описано вже незлічені рази, я не хочу збільшати числа описів. Я мушу теж признати ся, що мені скоро досить було цих відвідин найвизначнішого місця у християнстві, тої цілі гарячої туги, стільки стомлених кроків та палких прохань, сліз і зітхань. Місце, що повинно бути найсвятіше, найбільш величаве та бережене з найбільшою пошаною, по якому ступається з побожністю мовчки, що найбільш шепчуши, — це місце перемінили священики ворожих між собою релігійних громад в розбишацьку печеру, де з найбільш дрібничковою, непримиримою завистю ведуться суперечки за мнимі привілеї та претенсії. Турецькі жовніри мусять стерегти оцей дивний християнський мир, щоби не допустити до бійок! Хто тяжить тут ще слова проповіди на горі: „Блажені, миротворці, бо такі синами божими звати муться?“ Ціла пишнота довкруги це один торг суєти! Всюди застелений тут стіл богача, а бідний лежить перед дверми та збирає кришки хліба, що падуть зі стола. „Умер бідний і ангели занесли його на лоно Авраамове, і багач теж умер і був похований“, але він був мучений вогнем пекольним. Коли яке місце на землі повинно бути заховане від дочасного блеску, то це гріб Христовий. Але й тут шаліє танець довкруги золотого тельця!

„А на місці, де він був розпятий, був город і в город новий гріб, в якому ніхто ще не лежав. Там оце положили Ісуса задля пятниці жидівської; бо поблизу був гріб“.

Ніщо не доказує, що це місце не є властиве та що город Йосипа з Аrimатеї не стояв на тім самім місці, де тепер церква Святого Гробу склеплюється своїми копулами. Але очистіть це місце, нехай гола скеля покажеться наверх і нехай прочани відбувають свою прошу без коштів. Невибаглива вбогість — це найдостойніща памятка про сина теслі!

20. Гетсеманія.

Дня 1. серпня 1916. я мандрував здовж північного єрусалимського муру на схід. У віддалі я бачив каменолім Соломона, а близько Іродової брами перейшов біля мене похорон. Мертвого несли на двох дрюоках наче клунок. На північно-східнім розі звертається ся мур гостро на південь та отвирає вид на вижолоблену глибоко дощами долину Кидрону, на східнім боці котрої підносяться ся у плоскі горби лагідні узбіччя Оливної Гори. Стежка спадає стрімко в долину, понад котру веде міст до церкви гробу Пресвятої Діви. Тут недалеко сиділи давніше прокажені і жебрали. Тепер не вільно їм публично показувати ся; ними заняли ся німецька лічниця „Ісусова поміч“ і турецький шпиталь. На південь звідсіль, теж на долішніх узбіччях Оливної Гори лежить поза муром із залишеною огорожою — Гетсеманський город.

Вже здалека впадають у вічі його розкішні оливні дерева, акації й олеандри; їх перевисшають урочисті кипариси. Береже й піклується городом францішканський чернець, брат Джуліо, якому помогає лише один помічник. Він має біля 60 літ та є з походження Італієць; його борода має сиві цятки, його око повне приязні й доброти. У своїй келії, прикрашенні образами святих, він прожив найбільшу частину свого життя, але такого часу, як тепер, ще не переживав. Давніше приходили що-року маси паломників до Гетсеманії, засоби для здержання городу плили обильно. Тепер ніхто не приходить і він цілком самітний поміж своїми астрами, рожами і даліями. Ще гірше йде його арабському огородникові, що після права уроженця обсадив своє місце в турецькій армії заступником за оплатою 50 фунтів за перший рік війни. Тепер мав він знову заплатити до

весенної каси султана 30 фунтів, а щоби роздобути цю високу суму, мусів продати своє господарство. Але, казав він сміючи ся, радше волить жертвувати останнє, як дати ся вбити біля Берзеби.

Брат Джуліо повів мене до великої стіни, на якій вмуртований стовп нагадує те місце, де Юда поцілуєм зрадив Сина Чоловічого. „І помолившись, вийшов Ісус з учениками своїми за потік Кидрон, де був сад, у котрий ввійшов він і ученики його. Знав же й Юда, що зрадив його, це місце, бо почасту збиралися там Ісус і ученики його“. Брат Джуліо показав мені теж місце, де Ісус почав трівожити ся, смутити ся і бояти ся іде він „боров ся зі смертю і гарячо молив ся. Був же піт його як каплі крові, капаючі на землю. І вставши від молитви і прийшовши до учеників своїх, знайшов їх сплячих від смутку і рече ім: „Чого спите? Встаньте й моліть ся. Ось надійшла година, коли Син Чоловічий буде переданий в руки грішників“. Старий на 1500 літ переказ означує ще ту скелю, на якій Ісус застав сплячими своїх учнів Петра, Якова й Йоана. У закраторваній ниші є мраморна копія Канови „Ісус у Гетсеманії“.

Город невеликий; він творить неправильний чотирокутник, яких 60 метрів у прорізі. Здовж муру йдуть чотирнадцять стацій страсної дороги, фарбовані камяні рельєфи малої артистичної вартості, кождий на підставці, закраторований. Вісім могучих оливних дерев ось-ось впадуть під тягаром літ; камяні брили мусять підpirати їх пні та держати разом. Брат Джуліо впевняє, що вони походять з часів Христа; але такі старі вони не можуть бути. При здобуттю Єрусалима в 70. р. по Хр. казав Тит знищити всі дерева й сади довкруги міста і ще коли шеломи хрестоносців заблицали під Єрусалимом, лежали його вулиці без дерев у соняшній спеці. Але не зважаючи на те, паломники вважають старі оливні дерева, свідками Христових муک, і олива з їх овочів платить ся дорого; вінець із оливних кісток — це найкоштовніща памятка.

По розкішних квітниках брата Джулія бреніли бжоли, а верхами дерев шумів вітер. Що за світ повен миру і спокою! Перед роком саранча знищила тут всі квіти та обіла до тла всі дерева. Але від галасу світової війни не доходив сюди м'який відгомін. Вправді рідний край сторожа Гетсеманії був у війні з Туреччиною; але старий францішканський чернець був від десяток літ відомий у Єрусалимі; тому й лишили його в спокою серед його квітів.

21. Площа святыні.

Найдивніше з усого, що криється в місті, це площа святої Гарам еш-Шеріф. Після найдавніших звісток був цей простір, окружений високим муром, найбільшою святістю Єрусалиму і цілого світа. Зараз на вступі наше око обіймає цілість цеї величеської площі. Її поверхня видається майже рівною; які горби були тут перед тисячами літ, зрівняла їх людська рука, долини і провалля виповнено підземними галерями і колонадами. Тепер площа забудована зрідка ісламітськими святыннями, малими мошелями, мірабами або молитовними нишами та високими проповідницями під голим небом, з аркадами, фонтанами та криницями до прання. При східнім мурі, трохи на південь від брами Степана, стоїть мала модерна мошеля, звана Соломоновим престолом. Сюди після дитинного магометанського переказу мав удати ся великий король, коли чув, що смерть надходить. Він хотів як мога найдовше затаїти свій кінець перед злими духами. Спершись на палиці, вмер він у сидячій поставі. Доперва як червяки зіли палицю, впав труп до долу. Тоді й побачили демони, що він умер, що сила його зломана і час їх настав.

Ту й там склеплює смоковниця свою корону, і кипарис підносить свій королівський стрункий пень. Але все опановує та перемагає своїм блеском голуба Омарова мошеля. Її могуча копула стоїть перед нами наче наповнений бальон, увінчана скіптом, що пронизує три кулі; надтим золотий півмісяць, що горить у свіtlі вечірного сонця. На південь від муру стара божниця, яку наслідник пророка перебудував у мошую Ель-Аксу.

Три тисячі літ минуло з того часу, як раніше сонце, виринаючи понад хребет Оливної Гори, золотило вежі славної Соломонової святыні. Через чотири віки переходила вона всяке, аж вкінці зруйнував її до тла вавилонський король, Навуходоносор. Але як Жиди вернули знад вавилонських рік, збудовали вони під проводом Серувавеля нову, малу святыню. І ця була зруйнована, але Макавеї відбудували її знов. Між її колонами забліснув меч Помпея, її подвір'я здобув Ірод Великий під римськими орлами. Ірод рішив збудувати на тім самім місці іншу святыню, яка мала згасити пам'ять про його попередників та заховати по вічні часи його імя. Двацять літ до Христа розпочав він своє діло; сорокшість літ будовано. Її Жидівський історик Флявій Йосип, що в 70. р. по народженню Христа брав участь

у поході Тита на Єрусалим, розказує історію цеї будови з докладністю й ясністю, що ще сьогодня збуджує подив.

Ірод не предчував, як швидко його горда будівля буде зрівнена з землею і як невмируочно жити ме мимо цього тисячі літ пам'ять про неї. Бо ледви ця святиня була скінчена, як вигнав Спаситель із її холодних притворів мінайлів зі словами: „Мій дім — дім молитви; а ви зробили з нього розбишацьку печеру“. Ту саму будівлю, яку вибудував честилюбивий Ірод, має на думці теж євангелист Лука, коли говорить: „І він учив за дня в святині; а в ночі виходив та пробував через ніч на Оливній Горі. І весь народ сходився рано до нього, щоб слухати його в святині“. А як народ хвалив красне каміння і дари в святині, сказав Ісус: „Прийдуть дні і з цього, що ви бачите, не остане камінь на камені, щоб не був зруйнований. — Глядіть, щоб не були зведені. Многі бо прийдуть в імя моє, кажучи, що це я і що час наблизив ся. Не йдіть же за ними. Як же почуете про війни та ворохобні, то не полохайтеся; бо мусить це перше стати ся; тільки ж не зараз кінець. Устане народ на народ і царство на царство; і будуть великі труси землі, дорожнеча і помір; і теж страхи та великі знаки на небі будуть. І вас буде ненавидіти кождий задля імені мого. Тай волосина з голови вашої не загине. Душі ваші наповніться терпінням. Як же ж побачите, що обложено військом Єрусалим, тоді знайте, що наблизилося зруйновання його“.

І він плакав над містом і святинею і сказав: „Колиб і ти зрозумів до цього твого часу, що служить мирові твому! Але тепер це закрите перед твоїми очима. Бо прийде час, коли твої вороги збудують довкруги тебе і твоїх дітей замок із возів, облягати муть тебе і на всіх місцях тривожити і зруйнувати тебе та не лишать каменя на камені, бо не зрозумів ти часу, що навістив тебе“.

22. Збурення Єрусалиму.

Ледви один людський вік після Христової смерти піднялися Жиди проти римського панування. В 67. році прийшов Веспазіян в Сирію, щоби здавити повстання; його 26-тилітній син Тит, що був вихований на дворі Нерона супровождав його. Галилею управляв тоді Жид на імення Флявій Йосип, історик, якого ми перше згадували. Він родився 37. р. в Єрусалимі,

належав до священичого стану й держав зі сектою фарисеїв. Майже два місяці боронив він твердині Йотапата перед римськими полководцями. Коли вже вкінці не міг довше вдережати ся, удав ся до табору Веспазіяна й здобув того ж ласку тим, що випророкував йому скоре цісарське достоїнство. Також сподівав ся Веспазіян певно, що проворний Жид може йому приdatи ся, і справді служив йому Йосип часто опісля за пересправника.

Коли в два роки опісля Веспазіян повернув до Риму, щоби вступити на цісарський престіл, остав ся його син Тит і закінчив похід здобуттям Єрусалиму в осені 70 р. Його військова сила виносила лише 30—40 000 мужа. Вже в квітні зачав окружати місто. Властивий наступ звертав ся очевидно проти північного крила, якому бракує природного захисту. Флявій Йосип був при тім і в своїй книжці „Історії жидівської війни проти Римлян“ він полишив нащадкам зворушливий опис слідуочого потім півроку.

Коли римський легіон, що стояв коло Еммаус получив ся з головною силою, удав ся Тит на площе Скопус, з якої можна було мати докладний вид міста й великої святині. Тут збудував він укріплений табор для двох легіонів, що разом мали наступати. П'ятий легіон окопав ся в іншім таборі поза першим. Десятий легіон, що прийшов з Єрихону, обсадив Оливну Гору.

Йосип описує тепер місто і його уклад. Де вже задля самої природи окопи не були відпорні на всякі наступи, там стояли потрійні мури. Він описує святиню й її красу, але особливо також страшенну незгоду й партійні боротьби безоглядних агітаторів й тиранських демагогів, що тоді вели свою гру так само безсовісно, як сьогодня після 2000 літ. Поміж ними найбільш визначалися Симон і Іван. Перший мав під собою 10 000 здатних до збройї бунтівників з 50 офіцірами, до того ще 5000 ідумейців з 10 офіцірами. Іван розпоряджав 6000 збройних мужів і 20 офіцірами. По його боці було ще 2400 зельотів, якими проводив Елеазар і Симон, син Аріса.

В той час, як провідники себе поборювали, був нарід по обох боках їх добиччю, а ту частину народу, яка не хотіла призвати їх насильств, обі партії винищували. Симон держав горішню частину міста, великий мур аж до Кидрону і старий мур на схід від Силоа аж до одної палати, яка належала до Монобаца, короля Адіябенів за Ефратом. Він опановував також став і Акру, долішню частину міста; далі все аж до палати коро-

левої Олени, матері Монобаца. Іван заняв святиню й граничні частини, великий простір, далі Офлю й долину Кидрону. А коли частини міста, що лежали поміж ними, вигоріли, повстали простір, на якім вони могли себе взаємно поборювати. Бо ті внутрішні колотнечі й тоді навіть не устали, коли вже Римляни посунули свій табор безпосередно під мури міста. Горожанська війна шалала далі й своє найбільше нещастя пережило місто, ще перед його здобуттям. Не потрібували аж Римляни його нищити, постаралися про те вже внутрішні бунти; головним завданням Римлян було ті бунти здавити; знищення мурів було в порівнанню з тим діточкою играшкою. „Тому“, каже Йосип, „мусимо ми по справедливості приписати наше нещастя нашому власному народові“.

Мало тямущих бачило, куди це мусить завести. Виправа проти десятого легіону вправді пощастила ся, бо римські жовнірі відложили були оруже при копанню шанців. По змінній боротьбі легіон був примушений уступити. Але Тит бачив небезпеку. Скоро привів він нові когорти до великого наступу і серед великих втрат мусіли Жиди в недаді уступити. А сторожі на мурах Сиону думали, що це Тит уступає й вислали свіжі війська наперед. Римляни, що таксамо находилися майже в розсипі, мали багато труду, заки зібралися разом, сам Тит мало що не впав. Ще раз покинув десятий легіон своє становище, щоби дати полководцеві нагоду окружити й знищити преспокійно наступаючі юрбі Жидів.

Протинаступ під проводом самого Тита відкинув Ізраїльтян прожогом в долину Кидрону. Взято другий, середній мур, а цілій північний мур негайно зірвано. Але що Жиди все ще не хотіли здати ся, вислав Тит Йосипа до третього муру, щоби переговорював із замкненими. Йосип радив своїм землякам усильно прийти до розуму, щоби вратувати місто, святиню й самих себе; Римляни запевнювали їм при добровільній передачі всяку пощаду; довший опір є безхосенний, бо остав ще лише третій, найслабший мур; як що навіть той зможе оперти ся, то вкінці приневолить їх голод до здачі. Але всі намови були даремні; у відповідь на пересправника посипались глум і списи. Немногі збігці перейшли до Римлян і одержали свободу. Щоби прочих відстрашити, приказали Симон і Іван кожному підозрілому у втечі відрубувати голову.

Йосип подає тепер перержаючий опис страхіття, яким наповнилось небавом нещасливе місто. Голод шалів страшенно.

Ватаги бунтівників перешукували всі доми; хто мав сховане збіжжя, того вбивали, але також той, у якого нічого не найдено, тратив життя, бо він надто добре заховав свої припаси! Хто ще добре виглядав, мусів йти під ніж, бо він очевидно назбирав великі засоби поживи, через нелюдські тортури вимушувано признання. Лише кого нужда винищила, був безпечний перед убійчою крицею, але падав жертвою голодової смерти. Ніччю підсували ся бідні аж до римських передніх сторожей, щоби шукати їдомого зілля, хто вертав домів, того знову рабували провідники ватаг. Прочі попадали в руки римським кавалерійським стежкам, які щораз то близьше підходили. Тит не мав досить людей для стереження полонених; денно приводили їх около 500, їх прибивано на хрести напроти мурів міста, як для перестороги. З дикою радісстю виконувала римська жовнірка свій катівський уряд, „доки скількість їх не була так велика, що бракувало місця на хрести для тіл“. Несповна перед сорок літами зготовили батьки тих самих Жидів ті самі страшні муки Чоловічому Синові; тепер висіли зігнілі трупи їх синів на безчисленних хрестах перед Єрусалимом й ширili страшений сморід над божим містом. Але збігці ставало чимраз більше; вони воліли скору смерть на хресті, чим довгі муки голодової смерти. Тит вислав горстку полонених з відрубаними руками до Єрусалиму, як доказ на те, що тільки невільників мучать, а збігці виходять вільно й велів провідників ще раз напімнути, щоби відступили від своєго божевілля. Все надармо!

Тепер спрямував Тит свій наступ також на південний і східний фронт і тим згасла остання іскра надії для обляганих. Тепер вже скінчило ся запровіятовання зпоза мурів. Цілі родини помирали з голоду. „Але мучення й нищення внутрі йшли далі. На вулицях і по домах лежали купи трупів; чого вже не можна було погребати, те кидали почерез мур в долину. На своїх вивідках бачив Тит те страхіття; повені відрази заломлювали руки й закликав богів на свідків, що се лиходійство не з його вини. Надармо тягли римські жовніри мішки збіжжя аж під мури, щоби перемовити обляганих. Надармо просив їх Йосип щораз то наново здати ся. Провідники затвердли в своїм опорі; в такий чи інший спосіб вони були певні своєї смерті.

Щоби зробити кінець страхіттям, загострив Тит облогу аж до крайності і взяв вкінці місто приступом. Сам полководець вдер ся на чолі відділу до святині, якої багатство й красота ввели його в подив. Тит хотів уратувати святощі. але вже

стояли двері святині в полуміні, пожару не можна вже було здавити, „і так згоріла святиня проти волі Тита“. Йосип підносить дивний припадок, що святиню спалили Римляни в тім самім місяці і тім самім дні, що колись Вавилонці. Від тієї збудовання Соломоном аж до збурення в другім році володіння Веспазіяна минуло 1130 літ 7 місяців і 15 днів, а від його другого відбудування Гаггаєм під час правління Кира 539 літ і 45 днів.

Під час пожару святині залишили живніри ціле місто. Нікого не щадили навіть старців і дітей. Кров текла вулицями. Оклики страху і смерти та стони перемішувалися з розриваючими серце наріканням задля втрати святощів. Хто міг би тут ще жити! Крізь звалища мурів святині плило золото живочервоною струєю. Нищено магазини, одяги жреців і святі посуди неоціненої вартості. Із середнього подвір'я святині кидалися купи переляканіх Євреїв до зовнішнього, щоби шукати спасення в лябірінтах міста; пяні побідою, римські відділи витинали їх в пень. 6000, що заховалися в укритім закутку святині згоріло до тла. Йосип оповідає, що якийсь ложний пророк був причиною їхньої погибелі. „Він проголосив того самого дня, що Бог приказує їм удатися до святині, де одержать чудесний знак задля їх освобождення. Тирані підплатили велику скількість ложних пророків, які мали вмовити в народ, що своєго визволення він може ждати лише від Бога. Тим хотіли здергати людей від втечі і приневолити до витревалости. Хто в біді, той піддається легко такому туманенню. Так дався цей нещасливий народ перемовити ошуканцям, які навіть Бога обрехали і не звертали уваги на замітні знаки й остерігаючий голос Бога, що віщували скору погибель“. Но от як звучали невідомі ще Йосипові слова остороги Спасителя: „Бережіться ложних пророків, що приходять до вас в овечій кожі. а є грабіжними вовками. — Бережіться та не давайтеся зводити. Бо багато буде приходити в моїм імені і говорити, що це я і що час вже надійшов. Не йдіть за ними“.

Військові відзнаки Римлян збираліся довкола горючої святині, а живніри видавали оклики радості в честь Тита як імператора. Жидівські жреці протискалися до нього й благали пощади. Але Тит відповів, що їх звання наказує їм погибнути разом зі святынею. Після того їх убило.

Тепер вкінці прийшли післанці від Симона й Івана просили устних переговорів. Тит дожидав їх на зовнішньому подвір'ю

святині. Провідники Жидів зібрали ся з останками своєго війська по другім боці моста. Через своєго перекладчика сказав Тит сильну, карну промову до зводителів народу. Під час несупокоїв в Римі, після смерті Нерона, вони приготовляли війну. Коли його батька вибрано цісарем, вони не завагали ся роздути полумя бунту. Замісць побажати щастя новому цісарю, вони проголосили себе ворогами Риму, зворобили своїх одновірців по той бік Євфрату і вибудували нові мури довкола Єрусалиму. „Відтак прийшов я сюди, проти своєї волі, висланий моїм батьком і переняв з болем його поручення. Коли я почув, що народ склонюється до мира, я тішився. Я упоминав вас, заки ще зачала ся боротьба, щоби ви відступили від своїх замислів. Я щадив вас ще довго опісля, коли ви вже боролися проти мене. Нерадо звертав я мої обложні машини проти ваших мурів. Після кожної побіди, старався я наклонити вас до мира так, наче би я сам був побіджений. Коли я зблизився до вашої святині, я ще раз відказав ся від воєнного права й напімнув вас, щоби пошанували ваші власні святощі. А тепер ви, нікчемні, хочете устно зі мною пересправляти! Навіть в тій вашій найостаннішій нужді, ви не хочете признати, що потребуєте ласки, ви нікчемні! На чим опираєте свої вимоги? Чи ваші відділи не погибли? Чи свяtingia не спалена? Чи ж ваше місто не є в моїй власти, а ваше власне життя не в моїх руках? Чи ви все ще вважаєте хоробрістю вмирати? Та пошодалі тратити час на розмовах про ваше засліплення! Коли ви зложите оружя й піддасте ся, дарую вам життя й буду поводити ся, як лагідний батько. Тільки непоправних діткне справедлива кара; прочих буду щадити“.

I се предложення Тита Жиди відкинули; вони посміли ставити умови, наче побідники: зажадали, щоби всім їм без виїмку з жінками й дітьми дозволено вийти в пустиню. Тепер вичерпала ся терпеливість Римлянина. Ніякої пощади більше! На ново блиснув меч проти бунтівників. Місто цілковито сплюндровано, спустошено й спалено до тла й небавом стали ті вулиці, по яких ходив Ісус, тільки курним румовищем. Флявій Йосип обчислює мертвих під час облоги на один міліон і 100 000; більшість з них прийшла до Єрусалиму доперва на свято пасхи. Се число, розуміється ся, перебільшене. 97 000 мало попасті в полон. Хто прийшов без оружя, ратував своє життя. Найбільші й найгарніші мушки були призначенні до тріумфального походу, прочих, оскільки ще не мали 17 літ, вислано до копа-

лень в Єгипет, багатьох також відставлено до провінції, де брали участь в театрах глядіяторів, йшли на поталу диким звірям. Людей, низше 17-ти літ, продавали як рабів. Одного із провідників народу, Івана, засуджено на доживотну вязницю, другого Симона вели зі шнуром довкола шиї в тріумфальнім поході по Римі, відтак затягнули Його на форум, де серед радісних окликів населення Його вбито.

При цім збуренню Єрусалима Римлянами в 70. р. не остав ся із святиині Ірода камінь на камені. На її місці збудував Адріян опісля святииню Юпітра, а недалеко святої скали поставив памятник, що представляв самого цісаря на коні. Оця святыня і статуя їздця були ще заховали ся, коли перші християнські паломники відвідували Єрусалим.

23. Омарова мошеба.

Мошеба Куббет ес-Сахра, що опановує сьогодня площу святиині, збудував, як говорить куфійський напис у середині, в роках 684—691 девятий халіф Абд-ель-Мелік. Його імя пізніше видряпано та поставлено на його місці імя Абдуляг-ель-Мамуна, сина Гарун ель-Рашіда, дуже незугарне сфальшовання, бо забуто змінити число року! Франки звали її Омаровою мошебею, оця фальшиві назва принята ще сьогодня загально. Хрестоносці перемінили будинок у християнську церкву, *Templum Domini*, та поставили в середині на голій скелі плятформу з вітarem і хрестом. Султан Салядин, що в 1187. році відібрав християнам Єрусалим, відслонив назад скелю, відновив куполу, що походить з 1022. від Гакіма, та украсив загалом цілу мошебу; золотий напис славить Його пам'ять. З пізніших султанів причинив ся найбільше до удержання божого дому Сулейман Пишний. З верха і в середині це перла ісламітської будівельної штуки та побіч Мекки найбільша святість Магометан.

Мошеба здіймається на високій на три метри скельній плиті, на котру ведуть сходи. На північно-західнім розі стоїть судище Магомета, три стовпи з архітравом. З його вершка мають у судний день спускати ся терези з душами померших, що перейдуть сюди щасливо по мості, який має складати ся з однієї скелі кінського волоска та лучити буде Оливну Гору і Магометове судище.

На східному боці моші видно малий кіоск-святыню, звану Куббет ес-Сільсілєг. Вона виглядає, як поменшене наслідування великої моші, але складається з тільки з однієї куполи та сімнацяти стовпів, які всі сімнацять разом можна видіти з кожного місця; вони так уставлені, що творять шестикутник в одинадцятикутнику. Сам Абд ель-Мелік мав придумати таку архітектонічну іграшку.

Велика моші складається з трох частей, осьмикутної спідної будови, вальцеватої верхньої і з куполи. Кождий бік спідної часті довгий на двадцять метрів та від платформи на п'ять метрів у гору виложений мраморними плитами. Де вони кінчаться, там починається прегарний голубий фаянс, яким Сулейман Пишний казав покрити поверхню муру. Довкруги йде фриз із слів корану арабським письмом, що з погляду мистецтва робить найвище враження. У вісімох мурах є лукові вікна і чотири брами; ці останні називаються: райська, західна, південна і Давидова.

Із осліплюючого соняшного світла, що тремтить над Гарам еш-Шеріфом, вступаємо у холодну чудову темряву величенної притвору святыні і око мусить хвилю призвичайти до темноти, заки зможе обняти пориваочу пишноту в середині. По середині серед вісім мурів підіймається, на два метри понад мраморною мозаїкою підлоги, свята скельна плита, довга на вісімнацять метрів і широка на тринацять; оточує її пестро мальована деревляна огорожа. Поміж зовнішнім муром і скелею йдуть два концентричні ряди ріжнобарвих, порфірних, мраморних і гранітних стовпів. Двадцять чотири стовпи зовнішнього ряду є нерівної висоти, їх підстави і головки ріжної величини; лучить їх архітрав з гарним луковим склепінням. Стовпи внутрішнього ряду двигають увесь тягар вальцеватої верхньої будівлі моші. Її внутрішня стіна вкрита византійською мозаїкою з 6. і 15. віків та золотими написами з корану. На вікнах скляна мозаїка. Склепіння куполи ясніє від золота і красок, зверху воно покрите оловом. Здовж внутрішнього перстеня стовпів йде мистецько викувана залізна огорожа, робота ще хрестоносців з 12. віку. Чотири двері в ній провадять до святої скелі Сахра, що по всякий іморівності двигала колись вівтар для палення жертв старої жидівської святыні. Малий золотий кіоск береже слід у скелі, що має походити від ноги Магомета, по думці хрестоносців Ісуса. У тім же кіоску хоронить ся волосся з бороди Магомета, а також пра-

пори його Й Омара. З цеї скали скочив Магомет на своїм чудеснім коні Ель Барак на небо, тут же має стояти в день страшного суду Господній престіл. Скала мала слідувати за пророком під час його небесної мандрівки, але увірвала ся і висить з того часу у воздухі, та творить під собою печеру, в яку заводять священики зі свічками і смолоскипами. Тут стоїть вівтар Давида і Соломона, Авраама Й Іллі. Кождий звук зв'єнить у цій печері глухо; отже думають, що поза нею або побіч неї мусить бути ще інші печери. Але дотепер не уряджувано пошукувань. Єрусалимські Жиди переконані, що святі посуди їх святиині криють ся ще десь під Гарам еш-Шеріф. Тому не заходять вони сюди ніколи, щоби несвідомо не станути на найсвятіше; бо тоді мусили б вони вмерти, заки рік скінчить ся.

Коли б це каміння вміло говорити, скільки дива могло б воно розказати! Бо багато з матеріялу моші, з стовпів, підстав, головок і. ін. є давнє та прикрашувало вже притвори святиині Соломона, Серувавеля, Ірода й Гадріяна. Може голови диких звірів гляділи з котого з тих старих капітелів на короля Соломона, коли він при першім посвяченням святиині клячав перед Господнім вівтарем і, здіймаючи руки до неба, кликав голосно: „Слава Господеві, що дав супокій народові Ізраїля!“ Може бризкала на ці стовпи спливаюча із бронзового вівтаря кров 22 тисячів волів і 120 тисяч овець. Може ті стовпи, що дивають тепер копулу, з вершка якої блищить тепер півмісяць над містом Давида, стояли у тій колюмнаді, про яку у звязку з зимовим посвяченням святиині говорить ся: I Ісус ходив по-деколи до святиині у Соломоновий стовпоходор“. А може деякі із каменів, що є тепер у пишній Омаровій моші були колись складовими частинами Іродової божниці того дня, коли один учень сказав до Ісуса при виході із святиині: „Учителю, глянь, що за каміння і що за будівля“, і відповів Ісус: „Не остане камінь на камені, щоб не був зруйнований“.

Коли перед 1230 роками Абд ель-Мелік будував мошеною, було його діло улекшене дуже численними останками жidівської і римської святиині. Він і його будівничі вміли отсі відломки злучити з новою будівлею в одноцільний мистецький твір, котрий викликує у чужинця зовсім інше почуття муру й спокою, чим стрійні лябіринти церкви Гробу.

Безпосередно на південний від Куббет ес-Сакра підноситься на південному мурі площа святиині Месджід ель-Акса, т. зн. мошеною, найбільш віддалена від Мекки. Вона збудована на

тім місці, де Юстиніян збудував був пишну базиліку в честь Божої Матері і то в части з того ж самого матеріялу. Сюди завів Бог Магомета з Мекки за одну ніч. Омар перемінив базиліку на мошено.

Її нутро розпадається на сім нав, з яких середня найширша. І тут той сам достойно поважний смак Магометаніна, що оминає всяку непотрібну прикрасу. На право від хорів стоять два стовпи побіч себе так тісно, що лише з трудом можна протиснути ся між ними. Кому вдається ся те, тому царство небесне запевнене! Від пильного вживання ці стовпи витерти чисто.

24. Жидівський мур плачу.

Сім брам лучить площеу святині з положеним на захід містом. Одна з них провадить на вулицю короля Давида. Але ми скручуємо поміж дві старі хлопячі школи з часів хрестоносців і султана Салядина в поперечну вулицю, вузку та круту, стрімку й камянисту, що переходить часами в сходи та біжить поміж нужденними, брудними мешканнями Мароканців і інших Африканців аж до жидівського муру плачу, зверхнього боку одної частини муру на площі святині.

Тут відкривається ся перед нами пориваючий вид. Жиди й Жидівки стоять, оперши чоло і руки на велітенських брилах шорсткого муру, і плачуть та нарікають задля минулої величі свого народу, занепаду святого міста і збурення святині. Тут стоять чорнобороді Жиди у витертих крисанях та довгих споловілих кафтанах та бурмотять невтомно свої молитви і жалібні пісні. Еспанці, яким остало ще дещо з їх вродженого достоїнства, листкують знищені молитовники. Старці сидять на голій землі лицем до муру і жінки плачуть, сковавши обличчя в хустки. Шо вечора приходять вони сюди по цілоденній праці і трудах, а особливо увечір перед великими святами. Як тільки зберуться, зачинається жалібна музика їх перемінних молитов. Кантор (перший співак) просить у Вічного милосердя для Сиону; „Зberи дітей своїх в Єрусалим!“ кличуть прочі. „Хай прийде скоро знов царство до Єрусалиму“, молиться тамтой; „потіш тих, що оплакують Єрусалим“, звучить відповідь. І кантор пригадує зібраним причину їх жалоби, про зруйновану святиню, збурені мури та минулу велич жидівського народу, про його великих мужів, його спалені скарби, його непостійних жреців та його королів, що погорджували Господом Богом.

Так стоять вони плачуши від півтори тисячки літ та зрошу-
ють каміння своїми слезами, відділені могутнім муром від
Святая Святих, в якій колись стояла пишна скинія свідіння та
димився жертвенний вівтар на скелі. Вже Венямин з Туделі,
що в другій половині 12. віку навідав Палестину й Персію,
згадує у своїм описі подорожі цей зворушуючий звичай. Але
як вони не просять і кличуть, та відповідь не находить. Коли
вкінці замовкли жалібні звуки та засохли потоки сліз!

25. Via Dolorosa.

Зі всіх достойних місць Єрусалиму ніодно не робить глиб-
шого вражіння, як Via Dolorosa, страсна дорога. Хоча й
дев'ятнадцять віків кинуло вже непроглядну заслону на топогра-
фічні відносини святого міста, і може нові покоління перенесли
на нові місця дорогу, якою Син Чоловічий йшов аж до під-
ніжжя хреста. Бож і сам міський мур змінив своє положення;
теперішній має ледви 380 літ і має мало спільнога або й цілком ні-
чого зі своїми попередниками. Нішо не дасть ся певно доказати.
Невідоме ні положення преторії, резиденції намісника Понтій-
ського Пилата, ані теж місце правдивої Голготи, на якій по-
ставлено хрест. Через те й страсна дорога, що лучить оба ці
місця, ще більше непевна. Але теперішні сторожі святих спо-
мінів приняли деякі площі й вулиці за найбільш правдоподібні
і так мусить паломник вдоволитись тим, щоб іти за ними.

Коли війдемо до Єрусалиму від брами Степана і підемо в
долину вулицею Сітті-Марям, то доходимо небавом до досить
великої казарми, що лежить ліворуч. Відкрита дотепер вулиця
переходить тут у луковий коридор; при виході з нього стоїть
немов на сторожі старий, байдужний мінарет. Його основи
збудовані з могучих тесаних камінів, що мають походити ще
з замку Антонія, що його вибудував був Ірод на старих укріп-
леннях; іх місце займає, бодай вчасті, згадана казарма.

На право, якраз напроти, стоїть францішканська каплиця.
Її збудовано в 1838. р. на спомин бичування Ісуса. Черці по-
казують під вівтарем стовп, до якого мав бути привязаний Ісус.

Недавно викопано тут частини старого римського камяного
брку; його вапнякові плити на метер довгі і на стопу грубі.
Тому й думають, що це те місце, про котре каже Йоан: „Вчувши
те слово, Пилат випровадив Ісуса та сів на судище на місці
що зване Літостратос, а по єврейськи: Гавата.

Це є перша стація: „Ісуса засуджують на смерть“, і тут починається Via Dolorosa. Тут видовище найбільшої драми у світовій історії, бо ніодна інша подія не мала глибшого впливу на розвиток людства. Із цього місця розпочав Ісус найтяжчу мандрівку, яку колинебудь перебував смертний чоловік і від двох тисяч літ йдуть незлічими паломники його слідами.

Але ж тепер лежить Via dolorosa в палкому серпневому сонці пуста й порожна. Християнський світ веде війну. Народи, віра котрих названа іменем Спасителя, знають ще тільки одну ціль взаємного знищення.

Отже тут підняла ся велика рада, священики, книжники і старшина народу звязали обжалуваного, запровадили до палати намісника та передали його Понтійському Пилатові. І звідси втік Юда, як побачив, що продав кров неповинну, кинув срібняки геть у святині і повісив ся.

Жиди не заходили самі в палату намісника, щоби не зачестити ся. Тому Римлянин вийшов був до них і спитав, яку жалобу мають проти Назорея. „Коли б він не був лиходій, ми б не були його передали тобі“, так звучала зухвала відповідь. Пилат же відповів: „Візьміть його й осудіть по вашому закону!“ Вони ж сказали: „Нам не годить ся вбивати нікого. Він бунтує нарід, заборонює платити цареві данину і каже, що він Христос, цар“.

Пилат вернув назад до палати і спитав Ісуса: Ти єси цар жидівський?“ Відказав Йому Ісус: „Царство моє не від цього світа“. І знов спитав Пилат: „Так ти таки цар?“ І дістав відповідь: „Ти кажеш, що я цар. Я на це родився і на це прийшов у світ, щоб свідком бути правді. Кождий, хто від правди, слухає моого голосу“. — „Що таке правда?“ спитав Пилат, здвигаючи плечима. А Жидам на дворі сказав: „Ніякої вини я не нахожу в ньому“.

Коли ж почув, що Ісус родом із Галилеї, післав його до Ірода, якому підлягала ця провінція. Ірод тішив ся, що бачить чоловіка із Назарету, про якого багато говорять, і буде свідком його чуд. Але ж обжалуваний заховав теж і супроти нього непроникливу мовчанку й Ірод та його двораки прилучились теж до вересклівих насмішок жидівської товпи. На сміх казав убрati його в рід королівської одежі та післав його назад до намісника. Пилат й Ірод були дотепер ворогами; з того дня стали приятелями.

Римський прокуратор не мав сумніву, що має перед собою невинного чоловіка та що тільки Його вплив на народ викликав був страх і ненависть священиків. Тому Й хотів його ратувати, а що Жиди перед Пасхою мали право просити визволення одного вязня, звернув ся до народу з питанням, чи хоче мати увязненого розбійника Варраву чи Ісуса, царя жидівського. Жреці і старшини намовили народ, і затуманена товпа закричала: „Геть возьми цього і видай нам Варраву!“ А коли Пилат запитав, що має зробити з царем жидівським, заревіли всі: „Розпни, розпни Його!“

Щодня ходив він було поміж ними, гоїв їх рани, усмиряв болі, сушив їх слези, не струтив нікому ні волоска з голови. Ale психольгія маси осягнула тут свій великий, всесвітно-історичний тріумф. Римлянин, якому життя одного Жида було байдуже, подав ся перед необчислимою пристрастю розюшеної товпи взад і казав Ісуса бичувати. Жовніри втрутили Його в сіни палати, здерли з тіла одіж, накинули на плечі багряницю, дали Йому тростину в праву руку та всадили на голову терновий вінець. Потім падали серед грубого сміху перед ним навколошки, насміхалися з Його та били по щоках і по голові так, що кров спливала довгими краплями з кільців тернового вінця на брови Й шию.

І знов вийшов Пилат до народу і впевняв, що не знаходить вини на цім чоловіці з Галилеї. Potім казав вивести Ісуса в терновім вінці і багряниці, та, показуючи на Його, сказав: „Ecce homo! (це чоловік!)“. Ale цей вид, що міг був змягчити каміння, не викликав ніякої іншої відповіді, лише повен ненависті крик: „Розпни, розпни Його!“ Пилат відповів: „Возьміть і розпніть Його. Bo я не нахожжу вини в ньому“. А Жиди відповіли: „Після нашого закону він мусить умерти, бо він вчинив себе Сином Божим“.

Пилат все ще вагав ся. Ale Жиди кричали чим раз дуще: „Коли Його пустиш, не єси друг кесареві. Всякий, хто царем себе робить, противить ся кесареві“.

Тоді злякав ся Пилат, а побачивши, що не зможе вдіяти нічого проти рознузданої товпи, вважав наймудрішим вволити волю жрецям і товпи. A щоби перед сучасністю Й будучністю скинути з себе відповідь за це вбивство, він обмив перед народом руки і сказав: „Я не повинен крові цього праведника“. Iz тисячі грудей відповів Йому крик: „Кров Його на нас і дітей наших!“

Тоді римський намісник уласкавив Варраву та передав Ісуса Жидам на розпяття.

Трицять сім літ після цього виріс довкруги нещасного міста ліс хрестів, почулись божевільні оклики болю та смертне харчіння незлічимих жидівських бранців, що гинули серед мук римських жовнірів, і ангел помсти кликав: „Кров його на вас і на діти ваші!“

Низше сходів, що ведуть до казарми, є друга стація, де після переказу засудженному Вчителеві вłożено хрест на плечі. Трохи далі на право є монастир французьких сионських сестер. Тут стоїть т. зв. лук Ессе homo, мабуть останки римського триюмфального лука. По обох його боках стоять два менші луки; південний зноміж них зруйнований, а його місце займає тепер магометанський захист для паломників з Індії і центральної Азії. Північний вмурований в церковні хори того монастиря та творить величаве тло для вівтаря. Побожні сестриці впевняють, що тут стояв Ісус, коли Пилат передавав його катам, і на доказ цього показують дальшу частину згадуваного вже римського камяного бруку. На цих кам'яних плитах вириті чотирокутники; вони мають походити від жовнірів, що стерегли засудженого царя жидівського та скороочували собі нудний час служби грою в кістки.

Трохи далі на схід Via dolorosa переходить у вулицю, що йде від брами Дамаску. Тут праворуч стоїть захист австрійських паломників. Звуки веселої військової музики доходили з його подвір'я для розвеселення лежачих там хворих та виздоровлюючих.

На ліво монастир уніятських Вірмен. Тут ми скручуємо та йдемо малій кусень на південний схід. Тут є третя стація, де Ісус впав до долу під тягарем хреста. Висунений до вулиці дім зветься „дім багача“, а недалеко стоїть хатина Лазаря. Тут на ліво є четверта стація, де Ісус зустрівся з матірю. Кілька кроків далі ми скручуємо на право та йдемо на захід у гору вулицею Тарік-ес-Сараіль. Напис на розі означує п'яту стацію, де Симон Киренейський взяв від упадаючого мученика хрест. Вид вулиці з підпорами й луками дуже гарний. На розі одного дому на ліво видно мале заглублення; по думці побожних має він походити від Ісусової руки.

Тепер підіймається ся вулиця в гору і незабаром стоїмо перед хатою Вероніки, що подала переходящому Спасителю хустину до поту, гарна легенда, про яку одначе євангелія нічого

не згадують. Хата впрочім цілком модерна, тільки основні мури з часів хрестоносців.

Тепер треба йти під луковим склепінням в гору по сходах. Там, де вулиця Хан-ес-Сейт перетинає нашу дорогу, є сьома стація, *Porta judicaria*, брама справедливості, через которую Ісуса виведено з міста і де він ще раз упав під тягарем хреста.

Далі в гору сходами доходимо небавом до пруського Шпиталю Йоанітів з його характерним орденовим хрестом, а недалеко від нього грецький монастир Ст. Каарльомбос. Чорний хрест в його мурі означує осьму стацію, де Ісус говорив до дочек Єрусалиму.

Тут кінчить ся зовнішня частина *Via dolorosa*, що зникає тепер поміж хатами та виринає знов у церкві Святого Гробу. Про останній стації її я згадував уже в одному з попередніх розділів.

26. Саранча.

Великі війни не приходять ніколи самі, товаришать їм всечума і голод, невдалі жнива, дорожня й багато іншої нужди.

Вже в описі моєї подорожі до Багдаду розказав я дещо про саранчу на берегах Евфрату й Тигра. Вони належать там до щоденних явищ. Араби виривають їм крила й ноги, печуть їх над вогнем і їдять, зовсім так, як Іван Хреститель, що засолоджує ще цю потраву диким медом. Такими масами, що винищують засіви, виступають вони лише в деяких часах, коли розмножать ся в надто великій скількості. Проти їх знищень мають тамошні жителі заклинання й амулети; саранча живе в численних арабських приповідках.

Хто читає звістки про саранчу, подані в старім завіті, думає часом, що вони переборщені. Але те, що діяло ся в 1915. р. в Сирії й Палестині, потверджує правдивість тих описів навіть у подробицях. Сучасне покоління вже певно ніколи більше не переживе чогось подібного. Бо отсе нещастя повторюється ся, як здається ся, тільки що 40—50 літ, передостаннє було, поминувши малі місцеві знищення, — в 1865. р.

Вкінці лютого 1915. р. вернув Карло Лярсон, один із шведських членів американської колонії Єрусалиму із подорожі в юдейські гори й розказував, що бачив рої саранчі, які затемню-

вали сонце! Заки їх ще можна було бачити, було чутно, як наближується голосний шум. Подібні звістки надходили з усіх усюдів й наповнили неспокоєм мешканців Єрусалиму.

Одного дня в березні соняшне світло справді померкло й на час зовсім зникло: чорні хмари саранчі дійшли аж до святого міста! За ними десятками тисяч слідували бузьки, яким знамено жило ся. Бузько це найгірший ворог саранчі і тому називають його Араби абу-саад, т. з. батько щастя.

Саранча надійшла із північного сходу й летіла хмарами на південний захід. Охота до мандрівки вроджена їм й дотепер невияснена. Як видається ся, причина їх грабіжних походів не в браку поживи. Їх научною назвою є *Schistocerca peregrina* і *Acridium peregrinum*; обі назви вказують на охоту до мандрівки. Подибати їх можна в Азії, також в Африці й Америці.

Кілька днів летіли вони понад Єрусалимом і вишукували зелені, урожайні місця. Ізза сильного південного віtru вони спускалися в долину і ждали, аж поки не настав спокій. Відтак продовжали знову ту свою подорож до невідомої цілі в тім самім напрямі. Але де вони тільки прийшли, виглядало так, наче би край був знищений пожаром.

Тіністі колись дерева стояли без листя голі, наче серед зими. А однаке та шкода, яку заподіяли комахи була ще незначна в порівненню із тим, чого опісля доконало їх потомство. В деяких околицях з'організувався нарід на приказ владетель до розпучливої, але даремної оборони. В Вефлеємі й прилежніх селах мусів кождий муштинг знищити означену скількість саранчі. Цілими тонами заганяли їх до старих криниць і ровів і прикривали їх землею. На побережжю Середземного Моря вони здержалися. Але міліяди із них полетіли за далеко, впали в море, а прибій хвиль викинув їх знова на сушу, де з них потворилися цілі вали, що висохли на сонці і служили німецьким купальням за опал.

Щоби взяти участь у великороднім святі Самаританців, поїхали тоді Лярсон, шведський Американець Лярс Лінд і Американець Джон Д. Гвайтінг долинами поміж Бетель і Гаріцім. Там попали вони на безчисленні рої саранчі, що злетіли на землю, щоби скласти яйця. При кождім кроці, який подорожні робили, тріскали їх хрупкі комахи під їх підошвами. Коли в пять днів опісля відбували ту саму дорогу, не було вже із саранчі ні сліду. Самички заховали свої яйця в землі — на кожду одиницю припадає їх около сотні! — і полетіли далі; не знати

куди, але певне, щоби скоро загинути. На глибину кількох центиметрів була вся земля засіяна яйцями і сім'я дозрівало в землі. 19. квітня видали турецькі власти розпорядок, що всім мушчинам від 16—60 літ приказував зібрати по п'ять кільограмів саранчі — крапля в морі, бо ж в кождім квадратнім метрі було близько 75 000 яєць!

Коли ще мешканці краю, а попереду їх американські поселенці і мешкаючі поміж ними Далекарлійці, заходилися коло нищення яєць, наспіла вже вістка, що Сарон і горби та гори на заході зачинають роїти ся від личинок. Вони не були більші мурашок, росли однаке дуже скоро, скидали шкіру й пускалися в рух. Вони робили ледви двіста метрів на днину й нищили по дорозі всю ростинність. Тим разом похід посувався на північний схід, зовсім так певно й нестримно, як перше на південний захід.

Одного дня вони залили німецьку оселю коло Єрусалиму й околицю на південний схід міста. Бліскуча водна дорога почерніла. Коні, вози й піхотинці вбивали безчисленні маси пажерливих насікомих, а дорожний пил був перемішаний з чорною, смердячою мазю. Залізниці не могли їхати під гору, бо рельси були наче олівою намазані. В виді личинок кишіли черви й порушалися короткими, малими скоками, ціла земля здавалась рухається ся й хвильє, цей вид збуджував почуття морської хвороби.

Біліонами приходили вони з низів Сарону до юдейських гір і Єрусалиму й прямували безчисленними роями від гостинця попри американський консулят до брами Яфи. Живий рух піхотинців, іздців, караванів і возів, який тут постійно панує, не відстрашував комах, вони йшли за тим самим таємним природним гоном, що пільні миши в своїх подорожах. Коли станули перед муром Сулеймана й дійшли до підніжжя вежі Давида, то видрапалися аж на вершок! Але мабуть їхній інстинкт мусів їм сказати, що на вулицях міста ніщо не може заспокоїти їхнього голоду, для того обійшли місто й полетіли другою стороною простісью на північний схід. Було так, як каже Соломон в своїх приповістах: Саранча не має короля; а проте вилітає цілими юрбами.

Так лежав Єрусалим, як острів серед моря, що кишіло від саранчі. Ціла земля від Дану до Берсеби, від єгипетської границі аж до Таврії була залита. 28. травня, коли личинки перемінилися в кукли, напали вони на гетсеманський город і знищили його зелень за несповна день.

Із ростинності не полишили й сліду. Огороди, гаї й винниці обіли до голого і на землі лежали галузки, як мертві вужі. На кождім фіговім листку пирувала саранча цілими тузинами і заки сонце зайшло, було дерево знищено з корою, галузям і галузками. Наперед знищили фігові сади і винниці, далі слідували помідорові, помаранчеві й яринні городи та милеві мельонові поля. Насікомі пожирали все з дуже малими віймками тих ростин, які їм не смакували. Крами на овочевих базарах і торги стояли пусткою.

Нарібок саранчі перелазив почерез мури й далі на подвірря й у доми, так, що мешканці мусіли втікати. Що було до їди, те ховали й замикали. Також доми американської кольонії були виставлені на цю язву; годі було схоронити ся в кімнатах так, щоби не захопити саранчі поза шию й під сорочку. Якась дівчина, що короткий час побула на дворі, принесла в своїх спідницях 110 штук саранчі до дому!

З хустками й прaporами, видаючи переразливі оклики, заганяли поселенці своїх мучителів в рови, засипували їх поспішно. По кількох годинах вони перемінювалися в гнійну масу. Із дощок і плит змітали їх в мішки, які треба була щораз то зміняти й випорожнювати. Один старий фелях, що тут же стояв і придивлявся, сказав, що це даремний труд поборювати „військо Аллага“.

Пажерливість тих звірят ненаситна. В браку поживи взаємно себе поїдають. Вибирають якусь жертву, відгризають її ноги, тоді голодний рій кидається на безпомічного. Таксамо падуть їх жертвою мурашки і інші комахи; вони добувають вули і наїдаються до смерті бжіл і меду. Вже над Тигром бачив я, як вони купами гинули, попоївши до сита здохлих верблідів і коней. А в Єрусалимі оповідали, що саранча навіть очі виїла одній малій дитині!

З початком червня в ланцюгу перемін наступила нова стадія. Кукли скидали шкіру, протискалися й вилазили зі своєго старого одягу. На соломі або одінню, на якім комаха сиділа, залишується ся тільки шкіра; навіть антенни, вусики, відновлюються; покинені виглядають як пара порожніх рурок. Переміна наступає в шести, найвище десяти мінутах. Лярсон зробив із того п'ятьдесят і вісім знімок, які в своїм роді є унікатом. Вогкі крила вони випрямлюють і приводять до порядку при помочі задніх лапок, аж доки вони не приберуть властивої форми, придатної до літання. Нова комаха єдвічі більша від старої:

протягом кількох мінут вона незвичайно виросла! На думку кольоністів полягає це в тім, що кукли більше стиснені, а нова постать тонша і слабша. Ніжні, ясні краски переходят в обох полів по кількох днях в червоне, в противенстві до попереду нападаючих роїв, яких самчики були ясно жовті, а самички брунатні. Умучені трудами переодягання, сидять нові сотворіння якийсь час тихо і набирають сил на сонці. Відтак летять на пробу, близько при землі, щоби спробувати свій літак. Вкінці зважують ся вилетіти на дерево, де вже сидять по декілька днів.

Відтак озивається ся таємний сигнал до мандрівки. Як би на даний знак усе підлітає. З початком червня наповнився воздух великими платками наче при сніговиці. Дув сильний південно-західний вітер, а мандрівка йшла на північний схід. Шо з дерев або ростин попало ім в дорозі, те нищили безпощадно. Квіт оливних дерев обіцовав в тім році дуже багате жниво; але ніщо з того не вийшло. Оліви, яка бідакам заступає мясо і масло, не можна було дістати за ніякі гроші. В християнських, жидівських і магометанських домах погасли лямпади, а по церквах, перед святыми образами панувала непривітна і незвичайна темрява. Коли відтак саранча полетіла далі, було так, як за часів пророка Йоіла: „Перед ними був край розкішним огорожом, а після них дикою пустеллю“.

Коли Джемаль паша побачив образки Лярсона, післав багато відбиток до Царгороду. При помочі чарівного ліхтаря показувано їх у парламенті і цей признає зараз грошеву суму, яку розумний паша потрібував для зменшення цього найстрашнішого нещастя. Таким чином довело ся моїм землякам, проживаючим в Єрусалимі Далекарліцям, через своє зацікавлення до цього рідкого природного явища стати і в цьому часі нещастя корисними робітниками у Господній винниці.

27. Вефлеєм.

Дорога з Єрусалиму до Вефлеєму знаменита і йде через гарні поля юдейської верховини. Наперед спускається вона до врожайної долини Гінном на межі між Венямином і Юдою. Ця долина лучить ся відтак далі на схід з долиною Кидрону і тягнет ся під назвою Ваді ен-Нар аж до берега Мертвого Моря. Минаємо долішній став Гігону, де то жрець Садок і

пророк Натаниїл помазали Соломона на царя. На ліво від дороги показав мені мій земляк Лярсон дерево, на якому після побожної традиції повісив ся зрадник Юда. Праворуч лежать старанно плекані городи і віллі німецької оселі Темплярів і залишничий двірець, відомий всім паломникам, що приходять від Яфи.

Переїжжаємо попри буйні поля на початку долини, що звільна опадає до саронської рівнини, а мій обзнайомлений з біблією товариш подорожі пригадує мені минулі подїї, що звязані з тими місцями. Але й теперішність звертає на себе нашу увагу. Тут тюпають малі каравани ослів з огірками, овочами і яриною на базар до святого міста. Там наближається пестре товариство подорожніх Бедуїнів із глибин пустині, що йдуть до Єрусалиму на торг; іх жінки, вдягнені в темносині одяги, з незугарними прикрасами, що звисають ім на обличчя і ніс, сидять гордо на високих дромедарах, тіни яких падуть синявою краскою на білій пил на дорозі. Інші верблюди, навючені полінами дров, йдуть звільна й повагом своєю дорогою, наче би числили свої кроки до Давидового міста. Оливні дерева по правому й лівому боці часто аж ясносиві від порохів. Хвилю задержуємося при одній цистерні; на думку моого земляка тесане каміння її походить зі ставів та водопроводів Соломона на південний захід від Єрусалиму; її звати „криниця мудрців“. Коли мудрці зі сходу йшли цею дорогою, щоби на приказ Ірода шукати новонародженого царя юдейського, згубили вони звізду із очей і мали безрадно задержати ся над цею криницею, щоб напоїти своїх верблюдів. Тоді у зеркалі води заблісъ ім звіздя, вони були отже на добрій дорозі.

Ліворуч, недалеко від грецького монастиря Мар Еліас, стоїть друга криниця, з якої мала пити Свята Родина в дорозі до Єрусалиму. У скельній печері напроти мав спочивати пророк Ілля, заки втік у синайську пустиню; пригадує на нього хрест вирубаний у вапняку. Звідси видно вже місто Вефлеєм на плоскім, хвилястім терені.

На південнім сході стоїть гора франків, де хрестоносці ставили останній завзятий опір проти ісламу. Там є теж Геродіюм, гріб Ірода Великого, що трицять три роки виконував повірений Йому Римлянами королівський уряд. Ставши із низького походження жидівським королем, він був жорстоким варваром, невільником своїх страстей та почував себе вищим понад правду і неправду. Мимо тисячних небезпек, що грозили Йому постійно,

він дожив пізного віку. Його син і наслідник Археляй справив йому величавий похорон. Принесено всі державні клейноди, щоб збільшити його блеск. Небіщик лежав вкритий багряницею на золотих матах, прикрашених дорогоцінностями на чолі мав діядем, на голові золоту корону, в правій руці скіпетр. Всі римські війська, в краю взяли в боєвому строю участь в поході.

Біля Тантур, де римо-католицький мальтанський орден має шпиталь і каплицю, лежить ліворуч від дороги горохове поле. Передання каже, що Син Чоловічий мав раз вранці рано переходити сюда сам один. На полі сіяв мужик. Зажурений, повен злих думок проти своїх сусідів, він не завважав промінного вінця довкруги голови Учителя тай тої любові до людей, що виглядала з його очей. На лагідне питання: „Що ти дієш?“ він відповів, не підносячи очей, сердито і грубо: „Та ж не сію каміння“. Коли ж посів дозрів, у стручках був сам горох із каміння. На памятку цього продають тепер півголі діти паломникам малі круглі камінці.

Ось простягається перед нами Вефлеєм, місто, що зовсім не було найменше під князями Юдеї та криє в собі найдорожчі спомини християнства, спомин, задля якого дзвонять всі різдвяні дзвони і який святкується ся і там, де ялиці угинаються під снігом і де теплі вітри обвивають пальми. „Бо ось, я віщую вам велику радість, що зійде на весь народ: бо вам народився сьогодня Спаситель, Ісус, Пан у місті Давида“.

Вефлеєм, „місце хліба“, Бет Лям у Арабів, мав перед війною 11 тисяч мешканців, майже самих християн, по найбільшій частині греко-католиків. Перше вражіння неприємне. На його зовнішнім краю блестять сям і там білі й пестрі віллі сирійських і арабських купців, що забагатіли тяжко в південній Америці та вернули назад, щоб окружити бідний Вефлеєм палатами без смаку. Їх назверхня пишнота закриває лише бруд у середині.

Скручуємо в вузку вулицю. Мур окружав подвір'я з криницею Давида. Звідси три герої, про яких розказує 2. книга Самуїла, приносили воду для Давида, коли він боров ся на рівнині Рефаїм із Філістимянами.

Церква Рождества Христового на східнім краю міста прастара і дивно добре заховала ся перед впливом часу. Церква має стояти на місці, де родився Ісус; це передання сягає так далеко назад, що нема причини сумнівати ся в його певності. Вже в 330. р. Константин збудував тут базиліку, яку перебу-

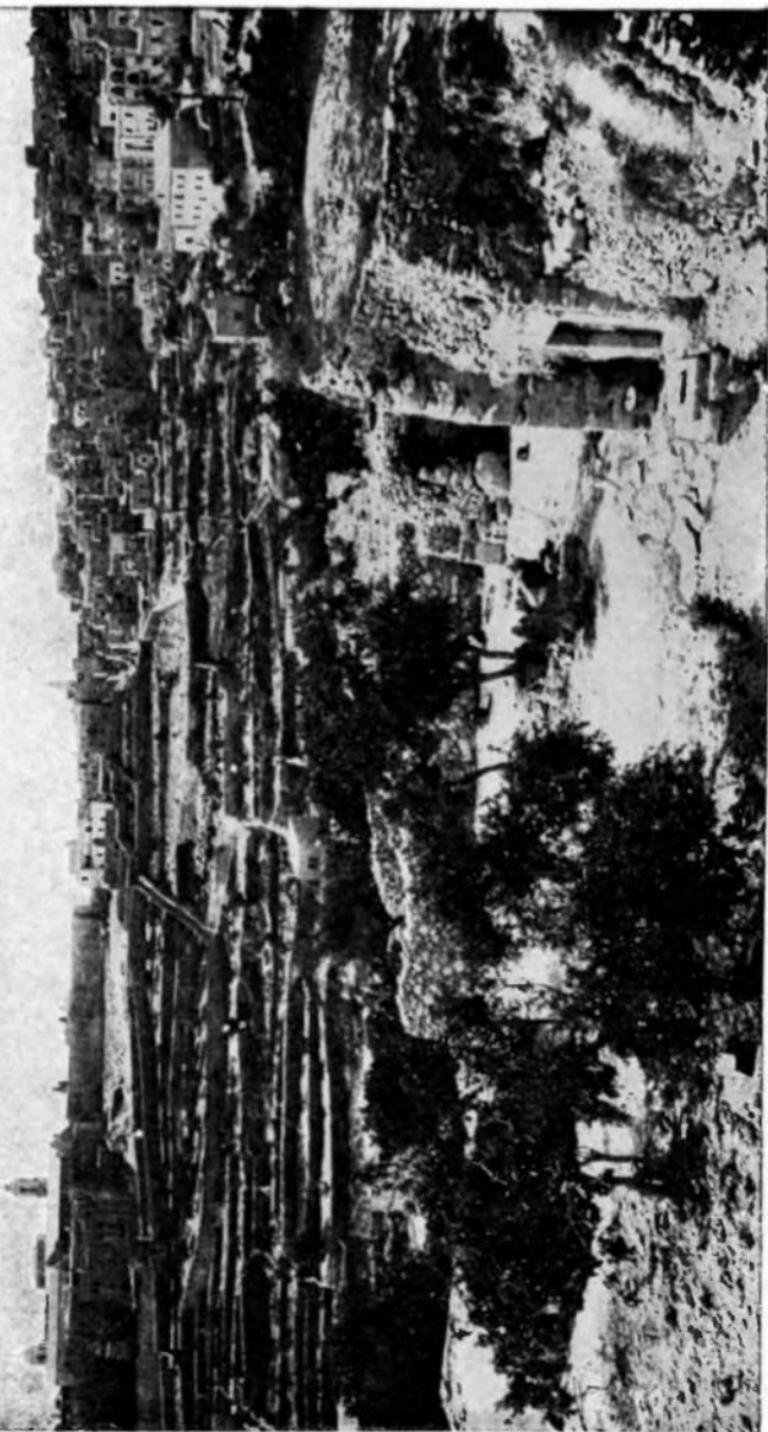
дував мабуть Юстиніян. Пізніше не змінювано нічого в головнім пляні й архітектурі, про це свідчать описи паломників із ріжних віків.

Простий, одноцільний стиль в середині з маєстатичною сиглою робить пориваюче враження. Дві вузші бічні нави відділені від величезної головної нави чотирма рядами стовпів із червоних вапнякових монолітів з коринтськими головками. Церква не є склеплена, тільки накрита плоским дахом, а грубі сволоки вязання є незакриті. Стіни могутніх хорів прикрашені малюнками зі святої історії, а промінне золото іконостасу зраджує, що тут господарями грецькі священики на спілку з латинськими й вірменськими. Достойним отцям і тут теж таксамо тяжко погодити ся, як на Христовім Гробі. Коли Латинці положили були раз у призначенні для них місці килим, Греки відрізали ріг із нього тому, що він сягав у їх область! Право власності одного вікна було суперечне і через трицять літ снували павуки своєї сіти, бо один другому боронив навіть мити вікно! До-перва побут Енвера паші недавно довів до того, що духовенство погодило ся що найменше що до миття вікна! Вірмени дістали з Царгороду дозвіл завісити на повалі ще одну лямпаду, Греки вважали це нарушенням своїх прав і взяли її геть. Пустий ланцюг висить ще сьогодня.

Святочна тишина царювала в цій велітенській церкві. Ніодин крок паломника не гомонів на витертих камяних плинтах; крім кількох черців ми були тут одинокими гістьми.

Із хорів ведуть подвійні сходи півколесом в долину до холодної й темної каплиці з вертепом. Сяді і там горить світло в лямпадах. Стаемо перед золотою звіздою на стелі крипти з написом: „Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est“ (Тут з Діви Марії родився Ісус Христос). Зоря, що перед 2000 літ проводила мудрців із востока, стояла якраз над тим місцем, де тепер висить китиця лямпад ріжних сект. Вертеп, який показують, мраморний, над ним висить п'ять лямпад, за ними малий образ, що представляє Рождество Христове. Вівтар присвячений тром царям з Востоку. Тут на Різдво 1101. р. короновано Бальдуїна на короля, тут за мирних часів тиснулися безчисленні паломники, особливо під час Різдва. Тоді не можна найти собі дороги крізь темряву наповнену димом і чадом воскових свічок і гнотів. Вже за часів Константина писалось це святе місце багацтвом і красою; і тепер воно є противенством бід-

Бефлесъ.

Вертепна каплиця в Вефлесі.

Захист Милосерного Самаританина.

ноти, про яку говорить ся в словах: „І вона породила свого першого сина, і завила в пелени та положила в ясла; бо іншого місця вони не мали в гостинниці“.

У безпосередньому звязку з базилікою стоять монастир Францішканів і церква святої Катерини, з котрої ведуть сходи до продовження описаної щойно крипти. Ту є каплиця невинних, де на приказ Ірода убито хлопців та вкинено в криницю, яку теж показують. При свіtlі свічки дійшли ми до гробу Евзевія з Кремони, а далі до каплиці, витесаної в скалі, де похованій св. Єроним. Його учениця Павля з дочкою Евстахією теж тут поховані. В одній більшій крипті далі в середині мав Єроним перекладати Вульгату. В іншій крипті остеріг Йосипа ангел у сні: „Встань,.. возьми дитину й його матір і втікай до Єгипту“.

Вийшовши знов на денне світло, ми пішли до осяної полу-невим сонцем близької молочної печери, що має мати чудесну силу. Старе передання каже, що, як Марія кормила тут раз свою дитину, впало на землю декілька крапель молока; тому й ідуть ще сьогодня матері сюди, щоби випросити для своїх дітей обильний корм; а навіть збирають тут порох зі стін і підлоги печери, печуть хліб з нього та продають вірним.

Кілька кроків далі на схід лежить те поле, де пастирі під час Христової ночі пасли свої череди. У сприяючім випадку бачимо їх там ще й сьогодня живих, одягнених, як і тоді, з палицями в руках, поміж білими вівцями, зовсім так, як у тій першій зворушливій історії, яку розказувала нам дітям наша маті; що року повторяється вона під ялинкою та перевисшає всі інші оповідання своєю святою правдою та обіймаючою світ любовю

Місто Давида, що зветься Вефлеєм, це теж видовище одної малої прегарної новелі, що в протитенстві до марніх плодів щоденної літератури лишається ся все рівно молода і невибаглива, рівно свіжа і чаруюча. Коли 3000 літ тому назад Наємі вертала з моавських гір до Вефлеєму, супроводжала її невістка, молода, гарна Моавитянка Рут, що вже була вдовою. У Вефлеємі почались були вже жнива і вбога Рут збирала слідом за женцями колоски на полі праведного Бооза. Вона стала його жішкою і праматірю Давида та прожила своє життя в цім місті, в якім мав народити ся Христос, як час сповнить ся. А з тераси дому Бооза вона могла щоденно оглядати в голубій далечі свої рідні верхи — моавські гори.

28. Прогулка до Яфи.

Дня 9. серпня поїхав я й мій приятель Лярсон возом до віддаленої на 70 кільометрів Яфи, Єрусалимської пристані.

Яфа, Йоппе у Греків, Яфо Старого Завіту, це пра старе місто, первісно фенікійська колонія в країні Філістимян. Коли Соломон приготував будівлю святині, писав до Його Гурам, король Тиру: „Хай же ж тепер мій пан пришле слузі своєму пшениці й жита, оліви й вина, про що він говорив. Тоді будемо рубати дерево на Ливані, скільки захочеш і будемо возити його морем до Яфи, але звідти мусиш ти сам доставити його собі до Єрусалиму“.

Перед війною привозили кораблі щорічно біля 20 тисяч паломників до Яфи і торговля постійно зростала. В 1910. р. заладовано тут на кораблі помаранч на більш чим 45 міліонів марок. Населення тут біля 50 тисяч; з того 30 тисяч Магометан, 10 тисяч християн і стільки ж само Жидів. Місто лежить амфітеатрально на скалі високій на 35 метрів у заглубленню побережжя.

Пристані не має, судна виладовують і наладовують на відкритій морі перед ланцюгом зі скал і піскових насипів, що тягнуться у деякому віддаленню від берега. У 1654. році засновано тут латинський захист на місці, де Симон кожемяка мав мати свою хату. Ще тепер показують те місце на стоці гори, недалеко від морської ліхтарні, „Фаналя“, що й годиться з 9. і 10. главою Апостольських Діянь, де сказано: „І сталося, що Петро остав довгий час у Йоппе у Симона, що був кожемякою“. — „Пішли людей до Йоппе і поклич Симона, що зветься Петром та є в гостинниці в Симона, що має хату над морем“. Це звичайна камяна будівля, не дуже то стара, серед мальовничого хаосу більш або менш старинних домів.

На його даху стояли два турецькі офіцери та обшукували ма переміну далековидом горизонт. Вони так гарячо займалися своїм ділом, що не замітили зовсім нашого приїзду. Вони ждали очевидно на приїзд корабля.

Зараз після нашого прибуття до готелю Гардегга розказував нам один старший Німець, що вранці з'явилися були перед пристаню дві французькі торпедові лодки та спустили на море човен, що плив крізь ланцюг скель до берега. Турецька патрульна лодка виїхала проти його та привезла два листи; один до Джмаля паші, другий до мутесаріфа околиці. Оба вони

містили ту саму осторогу: місто має бути бомбардоване. Наступ буде звернений тільки на військові будови, фабрики і німецький консуллят. Як лиш на воєнному кораблі, якого ждуть, появить ся червоний прапор, розпічнеться обстріл. Борони Боже, відповідати на їх зі суші. Як лиш один карабіновий стріл упаде на „le embarcations“ (судна), розпічнеться „bombardement général“ (загальне бомбардування), що спопелить ціле місто. Вислів „embarcations“ міг означати тільки малі судна. Всі ждали отже висадження війська у Яфі та були в нималій журі і напруженню.

Такі остороги доходили вже нераз до Яфи, Гайфи та інших пристаней і всі знали, що це не жарти. Тому і цим разом видано всі потрібні зарядження. Німецький консул, пан Швабінгер, склав свої папери й вартісні предмети у безпечних перед бомбами склепах, а за його прикладом пішло багато інших. Турецькі казарми були вже опорожнені, війська й пріпаси перенесені в безпечне місце. Деякі фабрики оставлено ще в руху, бо випорожнити їх був ще час тоді, якаж здіймутися на овіді стовпи диму з воєнних кораблів. Міські базарі були зачинені, але на вулицях багато народу. Здавалося, що населення жде спокійно на те, що прийде. Найбільш немило було тим, що мешкали перед або поза загроженими будинками; всім ім усміхалося бути присипаними гранатами. Мій готель уважався цілком безпечним, бо в ньому був консуллят Зединених Держав.

Морський бурун шумів і котився до берега, блискаючи зеленими й голубими кристалами та кидав лискуче шумовиння на чорні скали, що творили у віддалі кількох сот метрів від суші природне забороло, а в свіtlі заходячого сонця здавалося, наче би дощ золота й діаманту із шумом спадав на них. При сильнім західнім вітрі не можна переїхати крізь ці скали, вони служать за гать для морських хвиль. По цім боці вода чиста як хрусталь, пишної морсько-зеленої краски та досить спокійна; але численні веслові й вітрильні лодки, що стояли тут зі спущеними щоглами на якорі, танцювали весело на хвилях.

Я ждав декілька годин на побережжі, але французькі воєнні кораблі не приходили. Взагалі не показувалося ніщо і Середземне Море видавалося таке самітне, наче яке озеро в середушці Азії, по якім не їздять ніколи човни. Побережжя було теж безлюдне. Ні душі не було видно; тільки декілька хлопців зійшли над берег, роздягнулися, скочили в воду та показували

вали свої пливацькі штуки, щоби заробити на чай. Їх сміх і порскання, спів хвиль і рівномірний клекіт припливу — це були одинокі звуки, що переривали тишину. Так отже міг я серед найбільшого спокою виймити мій зшиток із рисунками і працювати, поки сонце не пірнуло в море.

Смерком я відвідав німецький клуб, де були зібрані консуль і яких двацять Німців, з котрими я провів кілька чудових годин на жвавій розмові.

Опісля я стояв довго на балконі моєї готелевої кімнати. Ніч була темна, зорі мерехтіли. Прибій ревів сильніше, як перше, а далі розлягалося велике море, з якого кождої хвилі грозила смерть і загибель. Таке саме положення й настrij я пережив уже раз, в жовтні 1914. р. в Остенді, коли англійські торпедовці обстрілювали це місто. Ніч у Яфі минула зовсім спокійно. Ніодна граната не перервала моого сну. Доперва 25. лютого 1917. донесли часописі, що один французький кружляк обстрілював Яфу, при чому зруйновано між іншим шведський й еспанський консуляти.

29. Німецька темплярська оселя в Сароні.

Дня 10. серпня я відвідав положену 1 кільометер на північний схід від Яфи німецьку оселю Темплярів у Сароні, що була основана безпосередно по війні з 1870—71. рр. та була тепер у стані многонадійного розвитку. Посадник Ліпман і виноградар Вебер, два загартовані в довголітній праці, самопевні муцини південно-німецького походження, водили мене кругом. Їх і їхніх товаришів із товариства Темплярів завела до Гайфи, Яфи, Єрусалиму, Сароні, Вільгельми і інших осель думка жити згідно з пророцтвами Старого Завіту та заснувати в Палестині ідеальні християнські громади, з яких, як прийде слішний час, мало б зійти на Европу нове релігійне і суспільне життя. Поселенці удержанють ся з землі, яку вони купили при оселенню і справили. Головно управляють вони вино, помаранчі й ярину. Молоко й мід продукують теж, як за давніх часів. Але на першому місці стоїть вино. Його збір виносить переважно 790 тисяч літрів, а деколи доходить до одного міліона літрів. Мене водили по велітенських пивницях, в яких лежали на складі великанські бочки; збірники, що вміщають до 30 тисяч літрів є прямо вибиті в скелях. Очевидно я мусів кушати

ріжні сорти й річники, що було трохи небезпечним підприємством. Але я відмежав пробу, як годить ся правдивому мешканцеві півночі.

Через війну втратили поселенці головний ринок збуту, Єгипет. Вони мусіли отже приносити свою продукцію до вимогів часу, що не було тяжко при їх зручності. Саранча була і для них у попереднім році більшим нещастям від війни.

Особливо принадний був прохід вулицями села, пишними алеями з евкаліпту, акацій, перцю й морви. Скрізь панувала чистота, порядок і вигода. Давніше будовано хати з дерева, тепер уживають більше камінний матеріал, що є більше тревалий. Число мешканців Сарони виносить 211 душ та не змінялося в останніх часах майже зовсім. У перших роках оселення вбивало підсоння всі новонароджені діти. Доперва як поселенці засадили дерева евкаліпту, висушили багністий ґрунт, через що зменшилися комарі й мухи, почав стан здоровля постійно поліпшатися і від 1876. р. можна було рахувати на те, що новонароджені діти будуть жити. Із перших переселенців було під час моєї гостини четверо при життю. Двадцять горожан Сарони було на війні, четирох із них упало. Зі своїх 56 коней відступила оселя трицять військовому зарядові.

Я закінчив свою гостину оглядинами громадського дому і скромної молитової салі, над дверми якої вписані слова: „В крайні цього царя право шанується“. З поважанням і подивом я дивився на цих загартованих, тихих мужів, на їх поважні, побожні жінки і їх чисті, жваві діти. Члени громади живуть у спартанській простоті і зразковій згоді. Вони не знають ні клясової ненависті, ні боротьби за владу. Кождий працює цілій день для загального добра.

30. Сіонський первісток.

На південь від Сарони лежить основана в 1882. році жидівська оселя Рішон ле Сіон, „Сіонський первісток“. Дорога веде спершу крізь широкі поля Сезаму, яких німецькі поселенці не управляють задля надто малої видатності. Біля жидівського села Мікве-Ізраель перетинає моя дорога шлях до Єрусалиму. Ліворуч простягаються поля з кукурузою й просом, праворуч 7 до 8 кілометрів возова дорога, збудовання якої коштувало жидівську оселю 160 тисяч франків в той час, як правительство

додало тільки 60 тисяч, веде мене до цілі поміж кактусовими корчами й виноградниками, даревами морви і мігдалу.

Вулиця з малими, простими робітничими мешканцями йде в напрямку до синагоги, що становить осередок села та є окружена крамницями й фабриками вина.

Першою інституцією організації *Alliance Israélite Universelle* була заснована в 1870. році рільнича школа в Мікве - Ізраел, в якій найбільш діяльний був Ельзатець Карль Неттер. Перша оселя була Петах Тікве (1878.), „ворота надії“; вона лежить яких 12 кільометрів на північний схід від Сарони і є зі своїми 3600 мешканцями сьогодня найбільшою зі всіх. Потім пішла оселя Рішон ле Сіон, що має тепер 900 до 1000 мешканців, у більшості це російські студенти, одушевлені сіоністами, що хочуть рятувати свою расу перед загибеллю. Вони звуть себе Білю, після початкових букв псальма: *Vene Jakob lechu Uanelcha* („Діти Якова, нумо вперед“), це зазив, щоб рушати в дорогу і збудувати нову державу або відбудувати стару. Інші оселі ще такі Рехобот із 1200 мешканцями, Ваді вль - Ханін зі 150, Ваді Катра зі 130, Екрон із 250, Бір Якоб зі 150, Куфр Саба зі 40, Бен Шемен зі 150, Кастаніє зі 140, Рохама з 40, Хульда з 40, Кафруріє з 30 і Артуф зі 100 мешканцями. Всі оці оселі більш або менш віддалені від Яфи. Жидівські поселенці живуть впрочім не лише в Юдеї, але теж у Самарії, на рівнині Єзреель та в горішній і долішній Галилії.

Молодше покоління жидівських поселенців змагає до здіймання ідеї власної домівки. Кождий повинен мати власну землю та бути незалежним від чужої помочі. Ідея спільноти стоїть понад усім, вона не терпить ніяких спекуляцій землею або ростучим збіжжям, але признає всім участь у доході з праці. Виріб вина відбувається теж у спільному підприємстві. Кождий виноградар віддає свій виноградний збір центральному зарядові, стає через те учасником підприємства та дістає свою участь в ризику.

Головні хлібородські вироби — це вино й мігдали. Недавно заведено „мішану систему“, щоби хоронити ся перед непевними жнівами, що є наслідком змінного підсоння. Оселя витворює річно 400 міліонів літрів вина річно. Киснення відбувається в будинку, високім на три поверхні, в якім було зложених 230 бочок по 10 тисяч літрів. Яких 100 „амфор“ містило по 30 тисяч літрів. Державній касі платить фабрика щорічно 100 тисяч франків.

Надма, що наближається із заходу, грозить оселі заглядою. Населення старається тим чином увязнити надми, що садить поміж ними евкаліпти, казеріни, тамариски та деякі роди сосни. Шкілка дерев мала в тім часі 20 тисяч молодих евкаліптів, що мали бути небавом засаженні на видмах. Від 1917. року мали щорічно увязнювати так по 200 гектарів; тим способом за десять літ був би укріплений цілий вал, що обіймає яких 2000 гектарів. При помочі доброї земельної господарки сподіються зискати ґрунт для великої скількості нових поселенців. Задля того запевнив Джемаль паша населенню цілу область надми на вічну власність.

Найтяжчі вороги оселі — це саранча, нерівномірні опади, руйнуючий все широко і шакалі, що пристрасно люблять виноград і мельони. Але сміливі поселенці вміють відважно боронити ся від усіх цих небезпек.

31. Сионізм.

Гостина в жидівських оселях у Палестині наводить сама з себе на проблему новітнього сионізму. Він має два коріння. Один — це факт, що Жиди через розсіяння никнуть, т. з. потапають у народах, серед яких живуть. Але є Жиди, що доховують вірно свою расу і свою віру й не хочуть зникнути. Вони бачать у переселенню до Палестини єдиний рятунок.

Другий корінь — це переслідування Жидів у Росії та взагалі антисемітизм. Але російські Жиди вивандровують головно до Америки, де вони лекше дають собі раду; але й там гинуть вони як раса. Число американських Жидів виносить вже $3\frac{1}{2}$ міліона, а недавно утруднено їх оселювання в Зединених Державах, бо загрожувало, що вони візьмуть там верх, а крім того вони обнижували заробітну плату. Країні елементи, що борються за ідеальні завдання, йдуть до Палестини, де боротьба за існовання далеко тяжча, чим у Америці.

Перед 2000 літ державне життя Жидів зруйновано. Але надія на його відбудування тай туга за Єрусалимом все ще живе. Поворот до Палестини почався вже поред 300 літами, коли то вчені Жиди їздили до давньої батьківщини задля студій талмуду. У 18. віці, а особливо в 19. покинуло багато старих Жидів східну Європу, щоби вмерти в святій країні. Вони й їх молодші товариши заснували жидівські оселі в Єрусалимі, Геб-

роні, Сафеді Й Тиверіяді. З Європи діставали вони правильно допомогу (халюка) і зацікавлення до переселення збільшилося. Тепер зродила ся думка, що всі Жиди на світі повинні зединитися, щоби розбудити на ново давне жидівське хліборобство в святій країні. Це довело 1870. р. до заснування *Alliance Israélite Universelle* (Світовий жидівський Союз) та подібних товариств. Мимо цього був би пропав сионізм і оселі, коли б барон Е. Ротшільд не був з початком вісімдесятих років вирятував цей рух підмогою 100 міліонів франків. Цей капітал уможливив розпочати управу винограду у великих розмірах. В 1900. році дав барон Гірш на жидівську кольонізацію по за Європою 200 міліонів. Того самого року взяло ся англійське товариство „*Jewish Colonisation Association*“ за допомогою Ротшільда більш систематично за це діло та заснувало багато осель. Кілька літ пізніше засновано в Яфі сионістичну організацію, що за поміччю жидівських національних фондів уладила цілий ряд зразкових підприємств. Європейські Жиди вкладали теж свої гроші в це підприємство, що оплачувало ся знаменито. Особливо управлювало вино, помаранчі і мігдалі. Тепер є таких кольоній сорок з 50 000 гектарів землі і 12 тисячами мешканців. Їх майно оцінюють на 65 міліонів, а щорічний дохід на 6—7 міліонів франків.

Потім Теодор Герцль висунув на перше місце національне питання. Він скликав у 1897. р. конгрес до Базелю, який виставив за ціль модерного сионізму здобуття правно й політично забезпеченої батьківщини для Жидів у Палестині. Сто тисяч Жидів усіх країн прилучило ся до цієї програми. Найсильнішу підпору має цей рух очевидно в краях, де Жиди є бідні і гноблені, як у Росії, Польщі, Румунії, Галичині і Буковині. У західній Європі здобуває він тільки поволи прихильників, але підпомогу має і звідси. Про те дбає вже антисемітизм; почутия спільноти принадлежності цілого жидівства зросло наслідком сионізму.

У 1910. р. було в Палестині 86 тисяч Жидів; перед самою війною їхнє число зросло до 100 тисяч, але спало знов на 85 тисяч. Вони становлять отже тільки яку шесту частину цілого населення в краю. В Єрусалимі жило яких 50 тисяч, у 5 більших містах 28 тисяч, в оселях 8 тисяч. Більш чим третина із них є вбога і живе з „халюки“, яка приходить щорічно з цілого світа у висоті багато міліонів франків. Решта живе з власної праці. Багаті купці є в меншості. Кольоністи мають ся ліпше,

чим їх земляки по містах. Із 30 тисяч квадратних кільометрів Палестини тільки 500 є в жидівських руках. Сионізм видить своє завдання в тому, щоби привчити Жидів до хліборобства, але ж це завдання дається сяся осягнути лише тоді, як більше землі перейде в їхні руки.

Теперішне жидівське населення в Палестині розпадається на три групи переселенців: 1. Сефардім, це Жиди, прогнані з Еспанії за часів Ізабелі; вони говорять по спаніольски, отже класичною еспанською мовою Сервантеса; 2. Жиди, що мусіли з релігійних причин покинути східну Європу в 18. і 19. віках; 3. Жиди, що привандрували сюди в останніх трицяті роках як купці й ремісники або яких привабив сионізм. Групи 2 і 3 це Ашкеназім, т. з. Жиди з Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини й Голяндії. Вони говорять по жидівськи, що в великий частині є німецькою мовою з 14. і 15. віків. До того приходять переселенці з Грузії (Гурчі), Персії (Аджемі), з Мезопотамії й Алеппо (Галебі), з Марока й інших африканських околиць (Мограбін), з Бухари (Бухарлі) і вкінці меншість із Емен.

Ашкеназім не розуміє Сефардіма. Тому її є спроби відновити єврейську мову. Вже тепер можна чути на вулиці, як діти говорять по єврейськи. З європейських мов переважає французька, як перед сто літами італійська в цілій Левантії. Але європейською мовою будуччині буде тут німецька мова, що побіч єврейської й турецької є вже тепер бодай у більших школах предметом науки. Розповсюдження німецької мови цілком природне, бо дві треті жидівського населення Палестини, Ашкеназім, говорять по жидівськи.

Відношення Жидів до турецького правління має свої труднощі. Не можна брати Туркам за зло, коли вони з деяким несупокоєм дивляться на те, як цей давніше слабий і податливий жидівський народ стає чим раз більше вибагливий, зовсім як усі інші народи під пануванням півмісяця. Вони слушно побоюються ся, що Жиди, як лиш почують ся досить сильними, будуть змагати до національної й політичної самостійності. Вправді Жиди називають ті побоювання вповні безосновними; вони жадають тільки права свободного розвитку своєї національної окремішності і своєї мови.

Без сумніву Турки мали би з більшої жидівської іміграції деякі користі. Вже тепер Жиди заложили деякі промислові підприємства та піднесли незвичайно управу вина й помаранч у

краю. Ім завдячує Палестина засадження евкаліпту, осушення численних болот та спрощення великих пустарів. Через те вже тепер збільшив ся краєвий дохід з податків. Інтелігенцію й енергією вони без сумніву вище стоять від тамошнього населення. Коли б турецьке правительство дало їм ту саму опіку й ті самі користі, що й іншим народам, тоді охоче стали б вони підданними Порти і тоді в самім краю виховувалися б духові сили, які тепер треба спроваджувати для промислових і технічних підприємств з Європи.

Дванадцять міліонів Жидів є на світі. Поселити їх усіх у Палестині ніхто не думає й неможливо. Бо більш, чим два міліони, країна не в силі виживити навіть при найбільш інтенсивній управі. Із жидівського становища ходить тільки про те, щоби створити кристалізаційне ядро задля протиділання розкладові жидівської раси. Сионізм це отже боротьба жидівства проти загляди, а його ціллю зібрати в Палестині чисто жидівське населення з господарською основовою у хліборобстві та з єврейською народньою мовою.]

31. Єрихон.

Дня 13. серпня я покинув знов Єрусалим у товаристві Лярсона і одного німецького лікаря та поїхав здовж міського муру до Гетсеманії. Була 3. година по полудні, термометр показував 27 ступнів; ми вмисне вибралися так пізно, бо ціллю нашої прогулки була сьогодня околиця, в якій денна температура в цій порі року підноситься ся звичайно до 40 і більше ступнів.

Дорога до Єрихону йде сильним луком довкруги південного узбіччя Оливної Гори. На право зникає „гора смутку, а в долині ширяють на простертих крилах супи, що шукають за стервом. В пів години ми задержуємося в біблійнім селі Ветанії, де жили Марія Марта, де мав свою хату Симон прокажений і де був похований Лазар. Сьогодня живуть тут магометани в простих хатах під оливними, мідгаловими й фіговими деревами. Тут показують місця відомі з біблії; стрімкі камяні сходи ведуть у темну гробницю, в якій Лазар був воскрешений. Визнавці ісламу почитають його теж як святого, це говорить уже арабська назва села, Ель-Азарія; початкову букву Лазаря проковтнув родівник „ель“.

Гострими закрутами вєть ся дорога далі західним краєм долини, що тягнеть ся від Олівної Гори на схід. Віддалення з Єрусалиму до Мертвого Моря виносить тільки 25 кільометрів; але на цім роткім просторі поверхня спадає приблизно на 1200 метрів у долину. Тому дорога йде безнастінно в долину; коні не потрібують тягнути, лиш гальма працює.

Горби, порослі на весну травою та вкриті отарами овець, що пасуть ся, роблять тепер вражіння цілковитої пустелі, без ніякого сліду життя і краски. За те в час дощів ревуть крізь долини справжні водопади, що досить часто забирають зі собою людей і худобу. П'ять доріг, що з западини Мертвого Моря і Йордану йдуть у гору на височини юдейських гір, переходять всі крізь глибоко врізані долини; оцей різко визначний рельєф характерний для юдейської пустині. Ваді ель-Год, куди ми їдемо, це найкоротша комунікаційна дорога з Єрусалиму до Єрихону. Дорога знаменита; де перетинає долини, побудовані міцні камяні мости.

Праворуч скручує бічна дорога до Небі Муза, до гробу Мойсея, магометанської святощі, яку видно здалека. Магометани з цих околиць святкують на цім місці одно з найбільших річних свят, що має однаке більш політичну, як релігійну основу. Один султан бояв ся, що коли на Великдень зберуться християни з близька і з далека в Єрусалимі, тоді можуть вони використати цю нагоду задля повстання; тому й зарядив він те свято, що мало святкувати ся рівночасно біля Небі Муза, щоби в потребі мати під рукою правовірних.

Вкінці маємо вже 1200 метрів спаду в долину за собою і тепер підносить ся дорога знову звільна в гору до захисту Милосерного Самаритана, де то свого часу попав був у руки розбішакам чоловік, що йшов з Єрусалиму до Єрихону, та заопікував ся ним Самаританин. На брамі дому сиділи три арабські жовніри, що мали без харчу тут ночувати; ми радо помогли їм.

Поза хатою Самаританина йде дорога знов у долину. На спохилах видно багато стежок, витоптаних худобою, а зелені бодяки вносять у сіру одноманітність трохи краски. Дорога розділюється ся. Ліве рамя веде до монастиря св. Юрія на „горі спокуєї“, на шпилі котрої видніють нариси руїни твердині. Цалі за тим пізнати кусень урожайної долини Йордану, а поміж кількома горбками на південному сході блестить голубозелена поверхня Мертвого Моря.

Ми держимо ся лівого боку долини. Короткими, гострими закрутами йде дорога безнастенно в долину. Вже стрічаємо орхідеї та скромні кусні мурави. На право блищаєть білі доми Небі Музи. Далі долина розширюється і нагло ми опинюємося на рівнині. За колесами здіймається ся пил. Далеко стойть гора Небо, а на південнім сході замітне виразно устя Йордану. Але ми скручуємо на ліво до Єрихону. Є 7. година. Термометер показує 30,9 ступнів; західний вітер злагіднює жару. Сонце заходить; ніжні, фіолетні тони бліднуть, а зза моавських гір виринає жовтий місяць у повні.

На право від дороги темні сілюети дерев і пальм села Еріга, теперішнього Єрихону. Ми переїздимо вапняковим містом через Vadі ель - Кельт та доїздимо два кільометри далі на північ до джерела Єлісея. Колись це джерело, що в Арабів зветься Аін ес - Сультан, було окружено тінистими деревами та руїнами византійської будівлі. Тепер воно обмуроване, а вода його йде каналами до огородів і піль оази.

Безпосередно на захід від джерела підноситься ся горб Тель ес - Сультан; він має сім щовбів, є на 350 метрів довгий і 150 метрів широкий. Оцей горб криє в собі руїни старозавітного Єрихону і невисипуща праця німецьких археольгів відкрила його прастирі доми, його малі, вузкі вулички і його славні міські мури.

Притоку до назви, якою християнські паломники означують ерихонське джерело, дала 2. книга Царів. Після чудесної їзди Іллі на небо прийшли мужі єрихонські до пророка Єлісея і сказали: „Глянь, добре жити в цім місті, як сам бачиш; тільки вода непогожа і край неврожайний“. А він сказав: „Принесіть мені нову посудину і вкинте соли до неї!“ І вони принесли. Тоді пішов він до джерела води, вкинув соли і сказав: „Так говорить Господь: Я зробив цю воду здорововою; тепер уже не буде від неї ні смерті, ні неврожаю“. І стала вода здорововою по цей день.

З давен-давна відомий Єрихон як місто пальмів. Тут до співає подостатком дактилевих пальм і бальзамових дерев. Коли Мойсей вступив із моавського поділля на гору проти Єрихону, побачив цілу країну: „Гілеад до Дану і всю землю Нафталії і землю Єфраїма і Манасії і всю землю Юди до західного моря і південну землю і поділля Єрихону, міста пальмового, аж до Зоару“. (5. книга Мойсея, 34. 1—3). Назву пальмове місто находимо теж на інших місцях Старого Завіту, напр. у книзі Суддів і в 2. книзі Діянь.

Задля свого положення був Єрихон ключем до палестинської верховини. Тут сходилося багато доріг, тут машеруючі війська, пройшовши суху юдейську пустиню, знаходили води подостатком. Приспане та розніжнене тропічною спекою населення Єрихону ставило лише малий опір чужим напасникам і тому легко опанували місто мандруючі юрби Ізраїльтян, потім Арістобуль, Помпей, Ірод і Веспазіян. Блеск Єрихону погас тепер на завсіди; нужденне село Еріга заложене хрестоносцями, а живе в ньому три сотні здичілих, лінівих і настирливих Арабів.

У Єрихоні збиралися паломники зі східних надйорданських околиць, коли були в дорозі на великі свята в Єрусалимі. Сюди прийшов теж Ісус із Назарету, коли перший раз прямував до святого міста. Недалеко Єрихону він уздоровив сліпця, що сидів при дорозі і жебрав. Потім пішов до міста і ходив поміж пальмами, смоківницями і морвами в огородах, що були окруженні міським муром. При вулицях стояли хатини вбогих і дому багатих. Повітря було тепло, як у теплиці, заносило дактилями й бальзамом. Велика юрба народу йшла слідом за ним з почестю й побожністю. Навіть дики Бедуїни з моавських гір були захоплені видом. Серед товпи був начальник митарів, багатий Закхей; він знат, що в юрбі є Учитель, та хотів за всяку ціну бачити його з близька. Але що був малий ростом та не міг протиснути ся крізь юрбу, то побіг наперед та видряпав ся на дерево край дороги. Коли ж Ісус проходив мимо його, побачив митаря, задержав ся і сказав: „Закхею, злази швидко; бо я мушу сьогодня зайти до тебе в хату“. І Закхей зліз швидко на землю, приняв його радісно і сказав: „Глянь, Господи, половину моого маєтку даю бідним, а як я кого ошукав, то віддам у четверо більше“. А Ісус відповів: „Сьогодня благословення зійшло на дім цей. Бо Син Чоловічий прийшов, щоб шукати й спасті погублених“. Ще в 4. віці показувано християнським паломникам смоківницю, як те дерево, на яке виліз був Закхей, а місце, на якому стояв дім багатого митаря, показують ще сьогодня, але видно на ньому тепер ще лише безобразну, розвалену вежу.

У найновіщім часі досліди вияснили теж історію Єрихону. The Palestine Exploration Fund розпочало в 1868. р. тут розкопки під проводом лейтенанта Варена, і саме на Тель ес-Султан; але успіхи були невеликі і роботу здержано. Весною 1899. відвідав це місце німецький археольог Ернст Зелін і побачив, що Англійці копали надто плитко. Вісім літ пізніше розпочав

Зелім враз з одним архітектором розкопки і натрапив при тім на міські мури. Тепер переняло роботу німецьке орієнタルне товариство (Deutsche Orient-Gesellschaft) та назначило Ернста Зеліна провідником; архітектор др. Лянгенеггер і професор Вацінгер були його помічниками. Від 2. січня до 8. квітня 1908. ведено досліди із 200 робітниками. Від 15. січня до 2. квітня продовжувано їх з 240 тамошнimi робітниками при співучасти панів Нельдеке й Шульце.

Викопані руїни розсипалися; мури з цегли, сушеної на сонці, що лежали 4000 літ під землею, не мали ніякої відпорності супроти вітру і негоди. Але ціль була осягнена; знахідки дали зможу зложити суцільний і заокруглений опис старого Єрихону, що з'явився в 1913. р. під наголовком „Єрихон, висліди розкопок, подали Ернст Зелін і Карль Вацінгер“, зі знаменитими ілюстраціями і плянами. Це доказало, що Єрихон був століттями ізраїльський, а вкінці жидівський.

33. Купіль у Мертвім Морі.

Від джерел Єлісея ми поїхали до села Еріга, де знайшли в арабській гостинниці сяке-таке приміщення. Ще вечером о 10. годині ми мали 28,8 ступня, що вважається в цю пору року зимним! На другий день о 5. год. спала температура до 25,1 ступня; візджаючи над Мертвим Морем ми не могли отже нарікати на спеку.

Цілком близько від Єрихону стоїть у повнім блеску ранішнього світла „гора спокуси“, Джебель Каранталь, арабське перекручене „кваrantana“, т. зв. гора 40 днів; так звався старий монастир. Недалеко звідси висить грецькій монастир св. Юрія наче ластівче гніздо над сірими, голими скалами, розпалинами на сонці; тишина без звуку кругом, навіть його архітектура пригадували мені монастири Тибету.

Наша дорога веде попри російську гостинницю та дім Закхея та перетинає висохле корито Ваді ель-Кельт. Потім іде вона на південний схід степом, вкритим бодяками й тамарісками. Ось вже простягається перед нами голуба поверхня Мертвого Моря. Солоні вітри тягнуть від півдня крізь чим раз більше опустілу околицю. Хаос ломких терас і провалля кругом нас; стіжкуваті будівлі покриті так сильно сіллю, що виглядають наче білі шатра.

Тепер земля стає вогка і околиця рівна. Викинене на беріг дерево показує, доки сягла вода в останнім дощевім періоді.

Зараз по 7. год. ми стоїмо вже на березі. Поверхня моря виглядає звідси ясно зелена і зелена є вода аж до прибережного піску, по котрім під впливом легкого південного вітру котить ся легкий прибій з тяжким металічним звуком. На південнім заході, більш як 35 кільометрів далеко, висувається в море стрімка скала; там стояла твердиня Енгеді, т. зн. „дикої кози“, де Давид знайшов у печері спячого Савла та відтяв кусень його плаща (1. Сам. 24, 1 і сл.). На західнім березі стояла теж 250 метрів над поверхнею моря славна твердиня Мазада, в якій тисячка Жидів під проводом геройського Елеазара звела останній розпучливий бій з Римлянами та воліла смерть від власних мечів, чим утрату свободи. Самітна соляна гора недалеко від південного берега зветься Джебель Усдом, у чім криється можливо Содома. Там на південнім березі стояли, як догадують ся, міста Содома й Гомора; їх загибель була в кождім разі наслідком вульканічних вибухів; у Моаві находяться справді молоді верстви ляви. Може бути, що то землетрус і газові експлозії розірвали були ту багату² в земну смолу землю, при чому запалила ся нафта та впала на оба міста як огнистий дош. Тоді б не було у біблійному звіті нічого, що противилося б природним законам. „І зійшло сонце над землею, коли Лот прийшов до Заар. Тоді спустив Господь дощ зі сірки і вогню з неба на Содому і Гомору та зрівняв із землею міста й цілу околицю і всіх жителів міст та все, що росло на землі“.

На східнім березі підносяться вапнякові скали Моаву стрімко в гору аж до висоти 1000 метрів. Їх перебиває ріка Аррон. Беріг вкривали грудки асфальту й дерево; перші відриваються від дна під час бурі або землетрусу, а дерево насосить передівсім Йордан.

У біблії зветься це славне озеро солоним морем, святым морем або східним морем. По арабськи зветься воно Бар Лют, то є озеро Лота. Йосип зве його асфальтовим озером. Павзаній ужив перший в 150. р. по Хр. назви Мертвє Море.

У геологічній давнині лежало дзеркало Мертвого Моря 30 метрів над дзеркалом Середземного Моря і сягало від Ваді ель-Араба аж до Галилейського Моря, котре було частиною цього озера, довгого на 250 кільометрів. Тепер лежить його дзеркало 394 метри низше Середземного Моря та зменшилося на 80 кільометрів довжини і найвище 17 кільометрів ширини,

хоча щоденно прибуває йому більш чим б міліонів тон води; наслідком незвично сухого воздуху парування незвично сильне. А що парує тільки вода, а мінеральні й інші складники лишають ся, то й є в нім шість разів стільки солі, що у світотому морі; на поверхні виносить сіль 21,7 %, а в глибині 300 метрів 27,8 %. Вода Мертвого Моря має в собі хлор, бром, соду, магнезію, калій і кальцій; вона вбиває всяке життя і ніяка органічна матерія не може в нім потонути, бо її питомий тягар виносить 1,166.

Із числа коло 50 човнів з Яфи, що були тут літом 1916. р., щоби перевезти пшеницю з побережжя Ель-Лізан в околицю на схід від устя Йордану, стояло багато на якорі недалеко від нас. Пристанню командував офіцир маринарки арабського походження. Він охотно віддав нам до ужитку один човен, щоби ми поплили до джерела солодкої води Ель-Греір на східнім березі, а звідси до устя Йордану. Сам він супроводжав нас. Як ми о 8. год. відchalювали, виносила воздушна температура 30,8 ступнів; у воді показував тепломір 30,5 ступня, Лавки на човні були гарячі як розпалене залізо.

Досить скоро пливе човен вперед. Малі зелені мов маляхіт хвилі вдаряють з шумом об перед човна. Плоский беріг никне, кругом нас темна, тяжка водяна поверхня Мертвого Моря. Ніде не видно вітрила, ні сліду людей на берегах; лише декілька хат там, де човни причалують. Кругом смерть і тишина. Справді смертельна ця глибінь під нами; ні риба, ні інше звір'я не може жити в цій воді; всяке живуче ество, що приносить зі собою Йордан, мусить згинути тут наче в отруї. На веслах блестять у соняшнім світлі хрустальні солі.

По якімсь часі ми висідаємо над чистим озером Ель-Греір і цо в надбережнім піску мішається зі соленою водою. Міжтим теплота піднесла ся на 31,4 ступня, купіль так і приманює. Скидаю отже одіння і йду в воду. Дивно! Я трачу ґрунт під ногами, тільки не поринаю на дно, але йду прямо далі через воду наче по суші! Тільки мучить такий прохід дуже швидко

хочу пробувати плавати. Але щож це таке? Я не можу спустити ніг добре в долину, мої ногі тріпають ся у воздухі, а глядачі на березі аж корчаться зі сміху. У Мертвому Морі не можна просто плавати! Можна лише положити ся на хребет та вислувати зверху руками, щоби посуватись вперед. Між температурою воздуха й води не відчувається ніякої ріжниці, майже не замічається ся дотику води, наче б висіло ся у воз-

дусі! Чоловік лежить на поверхні води, на видмі з найніжнішого піску або наче в купелі з наймякошій бавовни. Голова, руки й ноги, а до того ще частина решти тіла є над поверхнею води; бракує ще тільки подушки. Тоді я міг би заснути пообіднім сном тут на Мертвім Морі, поки хвилі не занесли б мене звільна знов на беріг. Лиш проковтнути воду тут небезпечно. Як діткнути кінцем язика мокрий палець, то палить наче їдка кислота. Не вистарчає висушити ся по купелі на сонці або обтерти ся ручником. Ціле тіло покрите найніжнішими сильними хрусталиками, що викликають сильне свербіння шкіри. Треба доперва основно виполокати ся в джерельній воді Ель-Гвеїр, щоби мати спокій. Купіль у Мертвому Морі — це отже одна з найдивачніші пригод.

Ми попліли потім ще кусень в гору від устя Йордану аж до місця, де після переказу Іван хрестив Ісуса.² Смерком ми вертали до Єрусалиму та прибули туди після пишної нічної ізди якраз тоді, як другого дня рано сонце сходило над святым містом.

34. На сuezький фронт.

На приказ Джемаля паші вранці рано 17. серпня станув перед моїми дверми в Єрусалимі червоний воєнний автомобіль з двома шоферами. Наладовано клунки, записна книга, далековид і карти були готові і рівно о 7. год. ми погнали на південь дороги до Вефлеєму.

Гостинець вєсть ся наче біла стрічка поміж сірими горбами гень аж на край овиду. Минаємо швидко декілька муштрових площ і таборів, в яких коні й мули жують свою пашу перед білими шатрами, а дромедарі ходять свободно й шукають собі самі поживу. Впрочім мало ще можна замітити, що фронт уже близько. Невидно колюн війська й обозу, тільки сям і там покажеться їздець або декілька піхотинців. Великий військовий рух на сuezький фронт і назад відбувається ся новою залізницею з Єрусалиму через Бір ес-Себа до єгипетської границі. Жінки феляхів женуть своїх ослів навючених кошами з овочами до Єрусалиму або Вефлеєму, а на полях пасуть пастухи череди овець. На стоках виноградних гір доспіває виноград до жнива. Довкруги країна сміється ся у соняшному проміні.

Поза Вефлеємом рух уступає цілковито. Не видно ні людей, ні звірят і ми їдемо крізь пусту окопію то в гору то в долину. Овид перед нами то звужується поміж вузкими стінами долини, то розширяється в безмежність на вершках горбів. Мимо соняшної спеки тягне свіжий вітер, так що я не можу обійтися без жовтої шкіряної нагортки. Лиш як задержимося хвильку, щоб охолодити при криниці розпалені ґумові обручі коліс, дається зараз відчувасти гарячо і нас оточує множество мух.

За півтора години ми віздимо в гарну долину, в якій лежить Геброн; рух жовнірів, Жидів і селян збільшується, що зраджує близкість більшої місцевости, і в одну мить перемінюється гостинець єзуїтів найпишнішу міськувулицю. На право й на ліво йдуть доми амфітеатрально в гору, зелені оливні дерева прикрашають горби. Геброн лежить 150 метрів вище від Єрусалиму.

Командант Геброну веде мене до славної моші серед величезного окружного муру Гараму. Тут вільно невірним іти тільки до деяких склепів та сходів. Мушу вдоволити ся отже назверхнім видом мурів з вежами і двох мінаретів. У моші є шість надгробників; у крипті під ними спочивають Авраам і Сара, Ісаак і Ребека, Яків і Леа!

За Геброном терен спадає, юдейські гори опадають широкими хвилями в напрямі до пустині. Ріка Ваді ель-Халіль перетинає в південно-східнім набрямі цей гірський фронт та через Бір ес-Себа вливається ся в море в окопіці Гази.

Наше найближче місце спочинку це село Ед-Дагаріє, що складається з 250 хат. Тут находитися етапна стація, начальник котрої, старий турецький офіцер, угощає нас у своїй новій хаті свіжою водою. Далі стас окопіця все більше пуста й камяниста та переходить вкінці в цілковиту пустинню. Ми збільшуємо скорошість. Залізні телеграфічні стовпні перелітають попри нас. Бедуїни в весняному строю зустрічають нас, каравана, драмедарі якої перелякалися автомобілем, змушують нас задержатися. Коло 12. год. виринає перед нами Бір ес-Себа і по кількох хвилях ми віздимо в це історично дивне, але зовсім не чаруюче пустинне місто.

Задля свого багацтва води було її тепер Бір ес-Себа оазою в пустиннім поясі, що тягнеться почесріз і перед південними стоками юдейських гір. Оцей пустинний вал був найліпшою охороною Юдеї від півдня; щоб їх обійти, мусіли

війська йти з Єгипту, Синаю, Акаби й Арабії на північ або здовж Мертвого Моря або здовж філістимського побережжя через Газу. Тільки купці з Петри важили ся йти прямо крізь пустиню до Геброну.

Аж до початку світової війни було Бір ес-Себа або „сім криниць“ нужденною дірою; тепер нагло стало воно важним етапним місцем. Щоб випередити англійський наїзд на Сирію видбудовано залізницю з Єрусалиму через Бір ес-Себа аж до єгипетської границі.

Після 12-годинної їзди ми задержали ся о 12. год. серед страшної спеки біля етапної кватири. Шеф штабу, австрійський капітан барон Лятшен, приняв мене й завів до етапного коменданта, палковника Бетшам бея, котрий познайомив мене з Джемалем пашею, одноіменником міністра маринарки.

Коли минула денна спека, повели мене полковник і будівельний радник др. Шумахер огляdatи місто, що виросло в пустині з американською скорістю. Ми оглянути всякі будинки етапної кватири, електричні стації, фабрики й робітні, друкарню базар, готель, парки й городи, яки очевидно ще не були налетно розвинули ся, і фабрику леду — найбільш благодатну інституцію серед такої спеки; далі рільницу школу, помпи порушувані моторами, і велитанські збирники, з яких дають воду дромедарам, коням, ослам та мулам; вкінці й лазарет, в якому лежало 400 хворих під опікою австрійських лікарів і сестер.

Підсоння Бір ес-Себи не є властиво нездорове, але дуже неприємне. Околиця дуже вітриста, пустиня пісковата, крім того земля задля сильного руху розбита, жадна ростинність не хоронить перед душливими хмарами пилу, що з усіх боків котяться по розпалених вулицях.

Другого дня рано я продовжував свою їзду. Полковник Бетшат супроводжав мене; наш автомобіль проводили німецькі шофери, що були добре обзнайомлені з нашою дорогою. Нашою найближчою ціллю був Гафір і до нього рахується 72 кільометри, а звісідля до єгипетської границі ще лише 7. У Гафірі дорога ділить ся. Північне рамя, яким ми поїхали, веде до Ель-Аріш на побережжю, а південне через Куземе і Газана до Бірінчі Габра, т. зн. до „першої греблі“.

Ця знаменита автомобільна дорога йде спершу на південний схід та йде разом з новою залізничною й телеграфічною лінією аж до стації Бір Туркіє, що лежить на один кільометр на право від гостинця. Одиноку обстановку краєвиду становлять

декілька шатер робітників при дорозі, поле з просом й один пастух зі своїми вівцями. Біля Бір Мешаш викопано нову криницю, а біля Абу Гера накидано греблю задля зборання дощової води; утворений тим чином збірник мав ще воду з останніх дощів на весну.

Потім дорога йде через малу річку, на дні якої зеленіють низькі тамаріски і мурава. Плоскі горби підіймаються по боках. З обох боків гостинця йдуть плиткі рови, що п'ять кільометрів подають турецькі знаки віддалення. Перетинаємо залізничну лінію й доїздимо до стації Аслюч із дерев'яними хатами, шатрами і криницею Бір Саадані. Один кільометр далі лежить етапне місце Аслюч, в якому п'ять криниць дають подостатком здорової води. Тут є лазарети, магазини, шпихлірі з харчами, та лазарет для звірят, де в чорному шатрі лежать хворі дромедари. З довгих камяних корит п'ють звірятам воду, яку помпується моторами, а під дахами з пальмового листя стоять коні й мули заслонені від сонця. Шкілька з 3000 оливничих дерев має колись перемінити це пусте поки що місто в уїністу оазу.

Їдемо далі, перетинаємо невеликий вал видм і Ваді ель-Абіад зі стацією й криницею і незабаром бачимо вже новий шпиталь на горбі вище Гафіра. Заки там задержимося, відвідуємо наперед коротко віддалений на три кільометри великий лазарет. Поміщення для хворих з модерніми ліжками, операційні салі, рентгенівська кімната, перевязні кімнати, купіль, кухня, мешкання для лікарів і сестер займають разом 70 шатер, що творять мале село з вулицями й електричним світлом. Шефом лазарету є бактеріольог професор Нешат бей, що відбував студії в Європі.

У Гафірі кінчить ся залізниця. Тут отже переладовується воєнний] матеріал і харчі на залізничку до Ель-Аріш, а вкінці на дромедарів, що доставляють все на місце призначення. На 300 возах, запряжених мулами, можна цею залізницею перевезти щодня 150 тон.

Від Гафіра до Ель-Аріш є ще 80 кільометрів. З того лише на одній третині був готовий гостинець, решта — це пустиня неткнена людською рукою. Але праця кипіла в найвищій ступні; льокомотиви і парові валки були в руху.

Наперед іде дорога хребтом гори, але потім сходить гострими закрутами назад у долину, що на довгих просторах

цілком пуста. Із заходу віє вітер і жовті воздушні труби мандрують наче мари по пустині. По сімох кільометрах дороги переїздимо границю Єгипту і стаємо тепер на території, которую Англійці називають своєю.

35. Ель - Аріш.

Зараз за малою етапною місцевістю Мшеган кінчить ся гостинець; цілий ряд возів переносної залізниці іде власне на захід. Німецький шофер оглядає уважно терен перед нами, щоби вишукувати найрівнішу і найтвірдшу дорогу. Перші кільометри роблять найбільші труднощі. Всюди лежить глибокий пісок, що жовтими лучами вискачує зпід коліс. Мотор працює з напруженням. Вода кипить у збірниках. Машина шипить, тулуб автомобіля дрожить. Ось стали ми вже на місці, вертаємо назад і розганяємося заново. І так посугуваємося на метри вперед. Деколи виглядає справа безнадійно. Але шофер задержує спокій; як не йде тут, то піде в іншім місці, так він каже.

На півдні підіймає свої темні хребти Джебель Геляль, найбільша височина в цій околиці. Здовж його північно-східного стоку широка й глибока Ваді ель-Аріш, Бонапартове Torrent d'Egypte, пливе незначними закрутами до моря. На ліво від нас непорослий пісковий вал, далі на переді безобразна мішаница плоских видм, що в часті увязнені тамарісками і муравою. Крізь них просвічує пісок. О $\frac{1}{2}3$. год. ми вже біля хат в Авгілє, де кінчить ся залізниця й де переймають тягари верблюди. Біля Абу-Ревафі у Ваді ель-Аріш, що лежить зараз же ліворуч, будується власне греблю для збирання дощівки.

Як лише мотор вистудив ся, їдемо далі крізь пісковий степ. Сям і там відпочиває транспортова каравана, дромедарі пасуть тамаріски. Здохлий верблюд затроює воздух. Ґрунт стає рівний наче стіл; перед нами простягається побережжя.

Задержуємося на пів години у Магдабі. І тут війна немов вичарувала зпід землі на краю пустого Ваді ель-Аріш село з тимчасовими хатами і шатрами. Пять тутешніх криниць глибоких тільки на 3—6 метрів, а в Гафірі на 35—40 метрів. Мотор напомповує воду у великий, прямокутний вицементований збірник, накритий плоским дахом; довкруги нього йде корито, з

якого пе денно 2000 верблюдів по 25—30 літрів. Але число переїздаючих верблюдів у Магдабі ще більше, і 1000 їх мусить пити з сусідної криниці.

Зближаємо ся до цілі. На право підноситься малий гірський хребет Різа Анейзе, ми задержуємо ся на його південному східному виступі. Далі до побережжя маси піску збільшиться і ми перетинаємо широку видму, крізь яку Ваді ель-Аріш вижолобила приdatну до їзди, навіть знамениту дорогу; твердий алювіальний ґрунт рівняється на довгих просторах асфальтовій вулиці великого міста і ми можемо нашу скорість збільшити до 90 кільометрів. Осторожним треба бути з численними вибоями, що вправді не є глибокі, але вистарчають цілком, щоби зломити вісь.

Ось вже виринають перед нами мінарети в ель-Аріш; глибокий пісок змушує нас іхати поволи. На право бачимо вже в кориті Ваді ель-Аріш декілька фіговин, під якими розложився табором перший німецький експедиційний корпус. Задержуємо ся перед шатром начальника, полковника барона Кress фон Кressенштайна, що підлягає безпосередно Джемаль паші та витає нас сердечно. Він має на собі парадний полевосрій стрій, бо йде якраз на похорон німецького жовніра, що вмер на холеру. Міжтим Бетшат бей і я ідемо в село, де в домі Мустафи бея находимо кімнати з ліжками та сітками від мух. Ель-Аріш — це невеличке село; його вузкі вулиці тягнуться піоміж мурами й домами з глиняних цегол, висушених на сонці. Лиш де-не-де на подвіррю можна найти тінь під деревом. До Порт Саїд на заході є 150 кільометрів, до сирійської границі на сході 45. Від побережжя місцевість відділена тільки неврожайною надмою, широкою на 1,7 кільометра. Через те від моря видно тільки мінарет моші і його брали Англійці за ціль, обстрілюючи — всого шість разів — заняту Турками місцевість. Але майже всі гранати йшли задалеко і з наслідків обстрілу не було видно ні сліду.

В Ель-Аріш я відвідав турецькі й німецькі лазарети. Німецькі були під проводом лікарів Геглера і Ліона. Більшість хворіб становили маллярія, червінка і жолудкові забурення наслідком лихої води. Проти холери всі жовніри були щеплені. Загалом стан здоровля був добрий. Три німецькі сестри, що аж сюди понесли своє діло милосерддя, мешкали в малім домі напроти лазарету з червоним хрестом; одна з їх, сестра Павля, була дочкою моїх приятелів Кохів з Алєппо.

Там, де здовж побережжя надми низші, ростуть подекуди найпишніші пальми; вони творять густі гаї, а їхня свіжа зелень на ясночовтім піску дає очам справжнє покріплення. Перед нами простягається безмежна поверхня моря, що вилискує яснозелено й голубо. Турецькі жовнірі женуть довгі ряди робучих дромедарів крізь шумячий бурун, ця відвіжує купіль подобається звірятам; удар хвиль не лякає їх, оні не збиває ніг і лиш неохотно вертають вони на сухе місце; із їхньої лискучої шкіри спадає краплями солена вода на розпалений пісок.

На морі стоять двошоглові кораблі з Яфи; вони звинули вітрила, закинули якорі і виладовують свій набір на отвертому морі. Таке судно не несе більше, чим 90 до 100 мішків зі збіжжям, кождий по 60 кільограмів, отже разом яких шість тон.

Але за те виладовання набору йде далеко скорше. Ледви якор зарився в піску, кидається на мішки зі збіжжям юрба голих робітників, що перебрили сюди через буруни; кождий бере на плечі мішок, а як тільки вибраний останній, підносяться знов у гору вітрила і корабель вертає з піском як баластом до Яфи. Але ціла дорога здовж побережжя, що триває яких 18 годин, не є без небезпеки; бо як покажуться ворожі торпедовці, не лишається ся морякові нічого, як покинути судно з набором на ласку божу та ратувати ся на беріг.

На другий день по нашім приїзді ми зібралися в шатрі полковника Кressса. Кілька дромедарів ждало нас у тіні фіговин. Вони мали на собі вигідні бедуїнські сідла з високими розсохами з переду і з заду. Поміж ними сідається ся й кладеться ногу поза передню розсоху. Звичайний шнур, привязаний до намордника і бичик або палка служать до кермовання, а звисаючою ногою підганяється звіря.

Десять літ минуло вже, як я перший раз сидів на хребті дромедара; було це в дорозі з Персії до Індії через Белюджістан. Але я скоро призвичаївся знов до старого, гойдаючого ходу, що носив мене колись крізь безмежні азійські рівнини.

По шести кілометрах повільної їзди ми доїздимо до табору німецького відділу летунів і проти нас виходить група молодих німецьких офіцирів-летунів. Їх шефа, капітана Гемскерха, я стрічав у Єрусалимі; він мав відпуску для поратовання здоровля. Його заступник був Швед, Генрі Шумбург, зі Стокгольму. Маші дромедарі приклекли, ми зіскочили з сідел, представилися, при чому зроблено з нас фотографічні й кіне-

матографічні знимки. Потім повели нас від шатра до шатра, показували мешкання офіцирів і мужви, фотографічні апарати летунів і карти, на яких на основі розвідок летунів були нарисовані ворожі становища. Пояснювали нам летничі бомби та трібували машини. Два літаки підняли ся в гору і почали воздушний бій; один гнав за другим і почав навіть стіляти із скоростріла; білі хмарки диму на полі зраджували поцілене місце. Хоч всі знали, що це лише играшка, все ж таки видовище викликало найбільше напруження.

Смерком нас запросили у велике шатро офіцирського касина, що було в середині прикрашене пестрими сукнами з Дамаску. При звуках грамофону подано знаменитий обід. Пізніше вечером ми зайдли навіть до „пустинного бару“, де один молодий князь Гогенльоге і декілька інших офіцирів з непоборимим комізмом удавали послугачів. Ласощів не бракувало, при гітарі звеніли веселі пісні. Двох із них людей, Шумбурга й Арніма, я стрінув потім під час повороту домів у Берліні.

Пізно в ночі вертали ми при яснім місяшнім свіtlі до Ель-Аріш.

36. На крайній передній стежі.

На другий день коло 2. год. поп. зібрав ся на вузкій вулиці біля дому каймакама пестрий і показний кавалерійський відділ. Наперед виведено 15 дромедарів; кликом і легким ударом у коліно дали їм знак, щоб приклекнули. Вони мали на собі пестро вишивані сідла, з яких звисали великі, білі торби для перевозання харчів і малих клунків. Тоді зявив ся полковник барон Кресс фон Крессенштайн у товаристві графа Ранцауа, шефа відділу скорострілів, з лікарями Геглером і Шпіталем і перекладчиком Галіль беєм. Чотири обсмалені бедуїнські шейки із синайської пустині всіли тепер на своїх дромедарів. Вони мали на собі білі широкі одяги, пестрі плащі аж до ніг, на головах хустки під подвійними перстенями з козячого волосиння. Їхні дромедарі були вищі, більше горді, яснішої масті від інших і були прикрашені червоними китами. Їх хід був королівський, постава їх їздців маєстатична. Легким, еластичним кроком їхали вони перед нами по пісках пустині. Деколи зникали на кілька хвилин, щоб відшукати скований перед нашими

очима табор Бедуїнів, то появлялися знову перед нами на хребті надми, неповорушні наче статуй — чудовий романтичний вид.

Нашою метою був фронт у напрямі Порт Саїду. Турки та їхні німецькі й австрійські союзники перенесли були недавно, під впливом переможного англійського натиску, свої висунені артилерійні становища аж до криниць у Бір ель-Месар. Полковник Бетшат і каймакам іхали теж, крім того Араби до послуги.

Ми закурили папіроси і іхали малими групами. Полковник поясняв теперішне воєнне положення та малював нечувані труднощі війни в цім далекій пустині. Ніодної залізниці, ні-одного гостинця! Довгі ряди коней тягнули гармати крізь пустиню, а верблюди довозили поживу. Натомісъ Англійці вибудували свої точки опору і залізниці над суезьким каналом, посувалися повільно, але певно на схід та могли цілком вигідно доставляти жовнірів, матеріал і харчі безпосередньо на фронт.

Зпоза видмів на заході показується темна зелень оази і небавом ми ідемо під пальмами Мазайду (Бір Мазайд). Дактилі почали прибирати вже спілу краску янтару. Тут відпочивали малі військові відділи і каравани верблюдів; коні ржали, Бедуїни переїздили мимо, з вогнищ підносилися легкі стовпи диму. Під охороною хребта видми і пальмового гаю чатувала тяжка гармата. Такий пальмовий гай — це очевидно вартісна охорона проти ворожих літаків.

Після короткого спочинку ми всіли знову. Бетшат бей, каймакам і шейки попращалися тепер і вернули назад; миж решта продовжували свою подорож на захід. Небавом доїхали ми до побережжя і іхали далі здовж нього. Що за чудова околиця! Праворуч Середземне Море, що шумить і хвилює, ліворуч синайська пустиня з її жовтими, німими, неподвижними видмами.

Земля цілковито рівна, суха і тверда, як звичайно літом. Тільки час до часу сполікує її солона вода, що творить у тій часті пустині численні змінні лягуни, які збільшуються в напрямі до Порт Саїду. Араби звуть її „Сабкет“. Із них чудові дороги, але ж і небезпечні і зрадливі; бо коли лише поверхня дверда, а спід розмягчений водою, тоді люди й звірята без рятунку погублені.

Сонце спустилось і тіни дромедарів стали видовжуватись. Серед полуміні проміння заходила ця денна зоря поза видмами пустині. Темрява збільшалась швидко, нічні звізді заблісли над пустинею.

Поза одною видмою дав полковник приказ станути і розбити на ніч табор. Коли б світло звізд не відбивало ся на яснім піску, була б темрява непрониклива. Незабаром затріщав розкішний вогонь зі сухих галузів. Араби отворили скрині з харчами, ми постелили наші плащі на чистім мягкім піску і тішилися, що холод змагається; о 9. год. температура впала до 23,8 ступня. • У великих збанках подавали теплу зупу; за нею йшли франкфуртські ковбаски з хлібом, до того мінеральна вода і червоне вино. Закінчували цигара. Потім ми завинулися в плащі та поклалися під голим небом на короткий спочинок.

Я не спав ще хвилю та тішився глибоким спокоєм довкруги та електричним блеском звізд на голубо-чорнім небосклоні. Час до часу тріскотіло ще погасаюче вогнище; але небавом розвіяв вітер останню хмарку диму. Було ще лише чути спокійний віддих сплячих людей і дромедарів. Кождий був змучений по денних трудах. Здалека доходив зтиха клекіт морських хвиль.

О 3. год. затрубіли до походу, запалено вогонь, щоб було світло і кождий старався з військовою точністю бути готовим. Тепломір показував. 21,2 ступня, а пісок був холодний наче труп. Невдоволено муркотіли верблюди, коли накладали на них сідла й тягари. Високо плив малий місяць понад землею.

Ми поїхали далі. Зпершу ґрунт є рівний, потім приходять знов піскові пороги і ми доїздимо до „сабкет“ (лягуни), довгої на п'ять кільометрів. Кождий іде спокійно в темряві. До розмови нема ще настрою. Кождий сидить ще в полуслні, обнявши коліном передню розсоху. Їздців передімною видно лише як слабі тіні. Над околицею царює ще чорна пітьма. Тільки рухи дромедарів зраджують, чи пісок м'який чи твердий.

Врешті за нами на сході стає свитати і мрачні марева передімною прибирають чим раз виразніші форми. Видми виступають вже виразно; тут і там увязнюють їх скуча ростинність. Овид стає чим раз ясніший. Сонце сходить і настає новий день. Здається ся, наче б безмірно довгі тіні верблюдів перед нами сягали аж до західного овиду.

Сонце швидко підіймається в гору, тіни становлять чим раз коротші. На півдні видно малий гірський хребет Magara, у воздуху чути гудіння. Наближається літак. Приятель чи ворог? Приятель! На крилах має залізний хрест, летить дуже низько та скидає недалеко нас щось біле. Посилаємо Араба принести

воздушну почту. Телеграма подає вістку, що біля Бір ель-Абд, криниці 40 кільометрів на захід від Бір ель - Мазар, не видно ніодного Англійця.

О 8. год. ми є в Бір ель - Мазар. Рефет бей, шеф 3. дивізії, малий, жвавий, інтелігентний мушкін, вияснюю полковникові ясними, короткими словами положення. У великім, відкритім шатрі жде нас сніданок. Після того полковник Кресс оглядає Бір ель - Мазар і находит усе в порядку. Що тамошні війська вже тоді не вистарчали, щоби оперти ся Англійцям, з тим треба було погодити ся. Але була постанова зробити все, що тільки можливо.

О 4. год. полковник був готовий. Ми всіли знов у сідла та відвідали ріжні лазарети; їх оглянули лікари Геглер і Шпіталь. У великих, прохолодних шатрах лежали жовніри на чистих ліжках і мали, як бачилося, найкращу опіку. Особливо розсліджено деякі випадкі похожі на холеру.

Ми вертали іншою дорогою, більш південною, отже дальшою від побережжя. Тут можна було говорити справді про дорогу; вона була всюди виразно замітна, широка на шість метрів і вела луками кругом видм, покритих досить буйно ростинами. Поміж корчами тамариск і покритими травою горбками ріжної висоти видно було безчисленні діри пільних мишей; сліди птиць і комах перехрещували пісок у всіх напрямках. Здовж шляху йшла англійська телеграфічна лінія до Ель-Аріш.

Ця дорога без сумніву прастила. Ростинність здержала вандрівні видми на місці і рік-річно йдуть сюди нові каравани слідом своїх попередниць. Може ці піскові горбки були вже свідками походу, що переносив трупа Олександра Великого з Вавилону до Александрії; може прислухались вони до слів Йосипа й Марії, коли вони втікали зі сином до Єгипту.

Слідуючу ніч очували ми теж на видмі та всіли на другий день о $\frac{1}{2}4$. год. рано знов у сідло. Під час тої ночі впала легка роса, але температура спала тільки на 23,3 ступня. Срібний місяць плив понад нами та зарисовував малі тіни верблюдів. Білі хмари надійшли знад моря та зачервонілись від зарева. Червоне мов полумінь вийшло сонце над овид і скрило ся швидко назад у ложе хмар, але небавом знов його покинуло. Часто переїздили ми попри стерва верблюдів, що видавали невиносимий смерід. Каравана дромедарів везла у малих бочках воду з криниці в Ель-Аріш для війська у Бір ель-Мезар.

В оазі Бітіє, де живе декілька Арабів над криницею зі соленою водою, ми спочили хвилю в тіні пальм. Поза їх широкою полосою стали надми вищі і пустіші, а поза найближчою оазою Тамілель ібн-Наср були вони цілком голі. Поміж ними дене де показувалось Середземне Море і було чути знов шум бурунів. Перед нами блиснув знов мінарет у Ель-Аріш. Ми переїхали попри Його пусте кладовище і були о 10. год. знов у нашім мирнім мешканні.

Рано 24. серпня я розпрощався з бароном Кресс фон Крессенштайном та Його офіцірами та поїхав із полковником Бетшат беєм назад через Мағдаба до Гафіру. Замісьць їхати впрост до Єрусалиму завернули ми ще на новий гостинець, що веде з Гафіру на південний захід до Ізмайлії. Далі як 120 кільометрів аж до Бірінчі Габра ми не сміли важити ся, коли не хотіли впасти в руки англійським стежкам; звідси є ще 90 кільометрів до сuezького каналу.

По перших 10 кільометрах ми доїхали до Бір Бірін, німецької автомобільної стації. По дальших трох кільометрах ми переступили знов єгипетську границиу. Ще далі по чотирох кільометрах скінчила ся залізниця з Гафіру, але гостинець ішов далі до Бірінчі Габра. Із Бір ес-Себа має вона яких 220 кільометрів довжини, збудована в вересні, жовтні й падолисті 1915. р. та дала нам зможу їхати зі скорістю 70 кільометрів.

У малім гірськім ланцюгу на ліво від вулиці випливає джерело солодкої води, Аін ель-Кудерат. Його знамениту воду спроваджують залізними рурами до Куземе. Поза долиною Ваді ель-Аін ми віздимо поміж низькі гори й горби та задержуємо ся небавом у Куземе, де місцевий мудір, Араб і кількох турецьких офіцірів запрошуєть нас на обід під дахом з листя, в тіні якого є навіть штучний водограй.

Далі їдемо поміж малими, незначними горами на південний захід. Дорога, вузка, але звільна розширюється в долину, що веде крізь високі ланцюги горбів. На заході стоїть Джебель Геляль. З заходом сонця стає околиця більш відкрита, гори видають ся ще матово темними сілюетами; це робить дрібненький порох, що здіймається від досить сильного північно-західного вітру. Денеде стоять малі, білі, стіжковаті шатра при дорозі; це мешкання дорожніх робітників, обгорілих Арабів у жовтих турбанах і білих та червоних штанах. Не лиш харчі, але й воду треба їм довозити на дромедарах і мулах у малих залізних начинях або шкіряних міках.

Околиця цілковито пуста. На північній терен плоско-хвилястий, ма півночі підносять ся маси Джебель Геляля. Його звітрілі темні хребти висилають по обох боках долині свої пасма на південь. Біля Даїка ми спиняємо знову при висохлім руслі Ваді ель-Аріш, що на північ від нашої дороги, на східнім підніжжю Джебель Геляля вливається у вузкий яр, Ер-Рака. Звідси йде долина далі до Магдаба, де ми вже стрічали її під час подорожі до Ель-Аріш.

Переїздимо попри підгір'я Джебель Геляля та виходимо знову на отвертий терен. Зі скаженою скорістю переїздимо через невідразну пустиню, а слід наш значать довгі хмарки піску, що вузкими жовтими смугами перетинають дорогу. Деякі видми, у виді щита або півмісяця, мандрують очевидно на південь; ніодин найменший кусень мурави не спинює їх рухів; одна підсунула ся вже під саму дорогу та висунула вже дві смуги через дорогу. Ми переїздимо їх впоперек. Південні стоки низьких гір по правім боці покриті піском. Ліворуч гори більш незначні і більше віддалене. Але Джебель Джеляк перед нами приирає чим раз знатніший вигляд.

О 5. год. 40 мін. задержуємо ся в Бір Газана, де приймає нас почесна сотня. Турецький командант показує нам місцеві особливості: дві солодкі криниці й одну солону, мотори й збірники для поєння вючних звірят, телеграфічну стацію і шпиталь. Один із цих будинків був недавно ушкоджений бомбами.

Після короткого відпочинку ідемо далі до Ізмайлії. Тепер зближаємо ся до англійських ліній, з деяким напруженням я жду найближчих хвиль. Довгий кусень біжить дорога простіско; лише сям і там в'ється ся вона довкруги горбів. Знову тіни видовжують ся і знов спускається ся сонце над овид.

На право звертає тепер верблюжа дорога до Ель-Гемме, віддаленого на 20 кільометрів; звідси йде вона далі на північний захід аж до місця, де стояв на передній стежі полковник Бішоф з полком іздців на скорих дромедарах (геджін). На південь від нашого гостинця веде друга дорога через Калаат Нахль до Суезу. Так то висунулись були Турки в трох місцях на захід; перше на півночі в сторону Порт Саїду ми пізнали під час нашої подорожі через Ель-Аріш і Бір ель-Мезар; на середнім, зверненім у напрями Ізмайлії, ми були тепер і південно, щойно згадуване, було звернена до Суезу.

Полковник приказав тепер шоферові зменшити скорість і ми задержали ся біля греблі у Бірінчі Габра. Велітенський

камяний мур тягнеть ся тут впоперек через долину; в утворенім таким чином збірнику можуть після нагальних зимових дощів назбирати ся сотки тисяч кубічних метрів води. Ще малий кусень зважили ся ми наперед; але потім приказав полковник завернути. Коли б так англійська стежа була уважана, то була б могла зловити тепер авто з кількома ворожими подорожнimi; бо якраз тепер мусіли ми змінити обруч на коле і, що тріс був під час обертання. Але не показав ся ніхто, крім одного самітного жовніра, що машерував на захід; він заблукав ся очевидячки і полковник показав йому дорогу. Ми побажали йому щастя під час ночовання в пустині в приємнім сусідстві шакалів і гіен.

На заході горіло все ще небо червоно як жар. Мрачні хмари посувалися над каналом. За півтора години ми могли б бути бути в Ізмайлії, коли б гостинець був аж туди готовий і коли б ми мали охоту видати себе Англійцям.

Шофер засвічує ліхтарні і я кидаю ще раз оком на країну Гозен. Над чорнобрунатною пустинею стоять гень далеко сірі гірські ланцюги. Понад ними темніє засіяне звіздами нічне покривало. А на овиді горить ще придушений відблеск погасаючого вечірнього сонця.

Віз тарахкотів далі. До Гасани був ще добрий кусень. А потім почала ся для мене знов довга подорож через Бір ес-Себа до Єрусалиму та ще довша до моого рідного краю.

37. Каравана до Мекки.

Під час повороту я задержав ся ще кілька днів у Дамаску і мав довгі розмови з Джемалем пашею. Дня 2. вересня я був свідком виїзду великої каравані до Мекки. По старому звичаю султан шле щорічно дорогі дарунки до святого міста. Дромедарі, прикрашені золотими вишивками і перами, несуть скрині, в яких під зеленим покривалом зложені султанові дарунки. Високі духовні достойники беруть участь у цій подорожі.

Відколи залізниця в Гаджас готова аж до Медини, втратила оця торжественна церемонія дещо зі свого мальовничого блеску. Колись відбувалася каравана цілу довгу дорогу через західну Арабію. Тепер ведуть святих верблюдів з Дамаску тільки два кільометри до залізничного двірця Ель-Кадем. Супроводжують їх їздці. За ними йде величезна процесія; ціле місто на

ногах. Маєстатична постава верблюдів і їхні фільософічно-погляди, здається, доказують, що вони вповні свідомі свого високого завдання.

Я поїхав наперед і Джемаль паша запросив мене у своє велике шатро, що було розложене на вільній площі перед залізничним двірцем. Тут зібралися всі паші та високе духовенство з Дамаску. По двох годинах прибула каравана і перед шатром принесено високу, прикрашену золотом дароносницю, що хиталася на хребті одного королівського дромедара.

Джемаль паша передав в імені султана каравану в руки, що мали вести її аж до Мекки і поблагословив їх дорогу. Тим покінчилося торжество. Наповнені золотом оксамитні скрині здіймлено з верблюдів та наладовано на залізницю, що мала їх завести спершу аж до Медини.

А потім? Так, це поки що ще не було відоме. Турецька війська поміж обома святыми містами подавалися якраз взад

Мекка була в руках ворохобного шерифа і його англійських приятелів! У Дамаску були всі дуже цікаві, який буде теперішній виїзд каравані. Чи знало вже магометанське населення, що поклонники пророка не можуть уже дістати ся до Мекки? Може народ заворушився і нагально зажадав, щоби можна було їхати разом та розпочати вкінці святу війну проти християнів, що важили ся були покласти руку на місто уродження пророка?

Ніщо подібного! Все було спокійне, хоч поголоски про втрату Мекки кружляли по місті. Східні народи потребують часу, що пробудити ся і надумати ся. Повстання в Індії в 1857. р. аж по трох роках розширилося аж до Дамаску.

Треба отже ще виждати, як довго Магометани усвідомлять собі те, що їх найсвятіше місто в чужій влісти. Треба сподіватися, що англійська орієнタルна політика потерпить і в Меці ту саму невдачу, що й на Дарданелях, біля Кут-ель-Амарі і в Солуні. Козир, який бачить Англію в посіданні Мекки, може показати ся ще маною. Хвилево може це мати деякий вплив на індійських Магометан. У турецькій Азії воно не зможе відновити розбитої цілковито поваги Англії. У відмовній відповіді держав порозуміння на мирове предложение Німеччини й її союзників бачить Джемаль паша тільки скріплений запорукою того, що Мекка останеться при турецькій державі та що англійський міст з Єгипту до Індії незабаром завалиться ся.

